МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ СТОСУНКИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.0533-з-2-дн
спеціальності 053– Психологія
Брагінець Лілія Василівна
Керівник: Гринь Л.О., к.пед.н., доцент
кафедри акторської майстерності
Рецензент: Грандт В.В., к. психол.н.,
доцент кафедри психології

Запоріжжя – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2024 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____Брагінець Лілії Василівні_____

Тема роботи Дитячо-батьківські стосунки як чинник соціально-комунікативного розвитку школярів

керівник роботи Гринь Л.О., к.пед.н., доцент кафедри акторської майстерності

затверджені наказом ЗНУ від «24» 09 2024 року № 1446-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: здійснити теоретичний аналіз основних соціально-психологічних підходів у дослідженні соціально-комунікативного розвитку школярів, визначити взаємозв'язок дитячо-батьківських стосунків і соціально-комунікативного розвитку школярів, провести теоретичний аналіз впливу дитячо-батьківських стосунків на соціально-комунікативний розвиток школярів.

5. Перелік графічного матеріалу: 4 таблиці, 5 рисунків

6. Консультанти розділів роботи.

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Гринь Л.О., доцент		
Розділ 1	Гринь Л.О., доцент		
Розділ 2	Гринь Л.О., доцент		
Розділ 3	Гринь Л.О., доцент		
Висновки	Гринь Л.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2024 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2024 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2024 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2024 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень -серпень 2024 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2024 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2024 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2024 р.	Виконано

Студент _____ Л.В. Брагінець

Керівник роботи _____ Л.О. Гринь

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ А. О. Неманежина

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 89 сторінок, 5 рисунків, 4 таблиці, 48 джерел, 2 додатка.

Об’єкт дослідження: особливості соціально-комунікативного розвитку школярів.

Предмет дослідження: дитячо-батьківські стосунки як фактор соціально-комунікативного розвитку школярів.

Мета дослідження: визначити взаємозв’язок особливостей дитячо-батьківських стосунків і соціально-комунікативного розвитку школярів.

Гіпотеза дослідження: характер батьківського виховання визначає особливості формування особистості підлітка: демократичний стиль створює основу для розвитку високої самооцінки та формування комунікативних І організаторських здібностей, тоді як індиферентність батьків призводить до зниження самооцінки та негативних змін у особистісному становленні.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз і порівняння наукових підходів у психолого-педагогічній літературі); емпіричні (анкетування та психодіагностичне тестування); методи математичної статистики для обробки та аналізу отриманих даних.

Наукова новизна полягає в тому, що дане дослідження розкриває механізми впливу проблемних відносин у системі "батьки-діти" на формування соціальних та комунікативних здібностей дітей шкільного віку.

Результати дослідження можуть бути використанні в освітньому процесі (при підготовці психологів та педагогів у ВНЗ та на курсах підвищення кваліфікації вчителів, семінари та вебінари для батьків.

СТОСУНКИ, ВИХОВАННЯ, ВЗАЄМОДІЯ, СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК, КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК, СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ, КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ.

SUMMARY

Braginets L. V. Child-Parent Relationships as a Factor in the Social and Communicative Development of Schoolchildren.

Object of research: peculiarities of social and communicative development of schoolchildren.

The subject of the study: child-parent relations as a factor of social and communicative development of schoolchildren.

The purpose of the study: to determine the relationship between the peculiarities of child-parental relations and the socio-communicative development of schoolchildren.

The research hypothesis is that the social and communicative development of schoolchildren is influenced by the style features of child-parent relationships. Non-harmonious styles of family upbringing and relationships between parents and children influence the formation of aggressive and defensive behavior, loneliness, and difficulties in establishing emotional and communicative contact with other people.

Research methods: theoretical analysis of the current state of the problem: child-parent relations; systematization and generalization of scientific literature on the research problem; empirical methods (testing by psychodynamic methods).

The scientific novelty of the study is that it reveals the mechanisms of influence of problematic relations in the parent-child system on the formation of social and communication abilities of school-age children.

The results of the study can be used in the educational process (in the training of psychologists and teachers at universities and in teacher training courses, seminars and webinars for parents).

Keywords: relationships, education, interaction, social development, communicative development, social competence, communicative competence.

ЗМІСТ

ВСТУП 7
РОЗДІЛ 1 СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК ШКОЛЯРІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ 11
1.1 Теоретичні аспекти дослідження соціально-комунікативного розвитку особистості 11
1.2 Особливості соціально-комунікативного розвитку школярів 21
РОЗДІЛ 2 ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ І СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ 39
2.1 Стиль дитячо-батьківських стосунків як спосіб сімейного виховання 39
2.2. Ставлення батьків до дитини, як фактор її соціально-комунікативного розвитку 49
РОЗДІЛ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ НА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК ШКОЛЯРІВ 64
3.1. Методи і методики дослідження 64
3.2. Результати емпіричного дослідження 71
3.3. Статистичний аналіз залежності соціально-комунікативного розвитку школярів від стилів батьківського виховання 77
ВИСНОВКИ 81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 86
ДОДАТОКИ 99

ВСТУП

Соціально-психологічний розвиток особистості виявляється через процеси спілкування та взаємодії, які відображають структуру соціального середовища. У формуванні цілісної особистості комунікативні здібності та навички відіграють ключову роль, оскільки життя людини та її особистісне зростання нерозривно пов’язані з комунікацією у широкому сенсі цього поняття. Соціально-психологічну природу особистості можна охарактеризувати через інтеграцію її особистих якостей і комунікативних умінь. Від цього ступеня взаємозв’язку залежить рівень розвитку здатності до ефективної комуніка

Цей рівень проявляється у здатності індивіда знаходити рішення життєвих ситуацій через комунікативні засоби, ділитися своїми знаннями та досвідом із учасниками взаємодії, а також будувати стосунки на різних рівнях соціальної структури. Такий підхід розкриває комунікативну складову розвитку особистості на психологічному та соціальному рівнях, акцентуючи увагу на взаємодії між внутрішніми та зовнішніми чинниками, об’єктивними та суб’єктивними, індивідуальними та суспільними аспектами.

Комунікативні здібності особистості не є статичними, вони постійно розвиваються у процесі соціальної взаємодії. Важливим аспектом цього розвитку є здатність адаптуватися до різних комунікативних ситуацій та контекстів, а також ефективно використовувати невербальні засоби спілкування, що включають жести, міміку, інтонацію та просторове розташування. Ці елементи нерідко виступають доповненням до вербальної комунікації, підсилюючи емоційний вплив та забезпечуючи точніше передавання змісту.

У сучасному суспільстві, яке характеризується високою динамікою інформаційних потоків, уміння інтегрувати різні комунікаційні засоби стає важливим індикатором успішної соціалізації. Особистість, яка володіє

розвиненими комунікативними навичками, здатна не лише ефективно взаємодіяти з різними соціальними групами, але й виконувати роль посередника в процесі передачі знань, інформації та цінностей між учасниками соціальної системи.

Більш того, комунікативний потенціал особистості має глибокий вплив на її професійне та особистісне становлення. У багатьох сферах професійної діяльності, зокрема в менеджменті, освіті, медіа та психології, успішність залежить від уміння вести діалог, налагоджувати довірливі стосунки та ефективно доносити свої думки до інших. Саме тому розвиток комунікативних навичок є ключовим чинником не лише у формуванні соціальних зв’язків, але й у досягненні професійних цілей.

Отже, комунікативна складова особистості є важливою частиною її соціально-психологічного розвитку. Вона визначає здатність індивіда до взаємодії, забезпечує можливість успішної соціальної адаптації та сприяє реалізації особистісного потенціалу у різних сферах життєдіяльності.

Проблематика дитячо-батьківських стосунків і їхнього впливу на соціально-комунікативний розвиток дітей залишається актуальною для сучасної психології та педагогіки. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники (Блинова О.Є, І.Бех, А.Адлер, К.Аронс, Р.Скіннер та інші) акцентують на важливості взаємостосунків у сім'ї як одного з ключових факторів формування особистості. Різні стилі виховання - від авторитарного до демократичного - мають суттєвий вплив на соціалізацію дитини, її здатність до ефективної комунікації та побудови стосунків із ровесниками [37, 225].

Серед основних параметрів, які визначають характер дитячо-батьківських стосунків, виділяють ступінь задоволення батьками потреб дитини, прийняття чи нехтування нею, емоційну близькість або дистанцію, рівень контролю та автономії, вимогливість і послідовність у вихованні. Наприклад, дослідження К.Хорні, А.Маслоу, Е.Ейдеміллера показують, що недостатня увага до потреб дитини або жорсткий контроль з боку батьків

може призвести до порушень у комунікативному розвитку, формуванні агресивної або захисної поведінки [38, 125].

Окрему увагу привертає питання впливу стилів виховання на розвиток комунікативних здібностей. Наприклад, дослідження Дж. Боулбі та І.Марковської [47, 301] доводять, що емоційна близькість і довіра між дитиною та батьками сприяють формуванню позитивних комунікативних навичок, тоді як недостатня підтримка чи надмірний контроль можуть стати причиною труднощів у соціальній взаємодії. Дисциплінарні підходи також відіграють важливу роль, адже суворість виховання може спричинити проблеми у встановленні емоційних контактів та комунікації в колективі.

У науковій літературі наголошується, що тип сімейного виховання формується на основі батьківського ставлення до дитини, яке є багатовимірним феноменом, що охоплює інтегральне прийняття або нехтування, рівень емоційної близькості та дистанцію, форму і напрямок контролю за поведінкою. Важливо, що кожен з цих вимірів містить емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти, які взаємодіють між собою і впливають на загальний стиль батьківського виховання.

Дослідження Гурської І. В. [13, 95] та Кондратюк В.М. [22, 71] підкреслюють, що неправильне виховання, вплив несприятливого середовища та відсутність зрозумілості у взаємостосунках можуть спричинити порушення соціально-комунікативного розвитку дитини. Це, зокрема, проявляється в агресивній поведінці, труднощах у встановленні емоційного контакту та формуванні неадекватних самооцінок.

Об’єкт дослідження: особливості соціально-комунікативного розвитку школярів.

Предмет дослідження: дитячо-батьківські стосунки як фактор соціально-комунікативного розвитку школярів.

Мета дослідження: визначити взаємозв’язок особливостей дитячо-батьківських стосунків і соціально-комунікативного розвитку школярів.

Гіпотеза дослідження: характер батьківського виховання визначає особливості формування особистості підлітка: демократичний стиль створює основу для розвитку високої самооцінки та формування комунікативних І організаторських здібностей, тоді як індиферентність батьків призводить до зниження самооцінки та негативних змін у особистісному становленні.

Завдання дослідження:

– розглянути теоретичні аспекти дослідження соціально-комунікативного розвитку особистості;

– визначити особливості соціально-комунікативного розвитку школярів;

– виділити основні фактори і охарактеризувати стилі дитячо-батьківських стосунків;

– дослідити вплив дитячо-батьківських стосунків на соціально-комунікативний розвиток школярів.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз і порівняння наукових підходів у психолого-педагогічній літературі); емпіричні (анкетування та психодіагностичне тестування); методи математичної статистики для обробки та аналізу отриманих даних.

Наукова новизна полягає в тому, що дане дослідження розкриває механізми впливу проблемних відносин у системі "батьки-діти" на формування соціальних та комунікативних здібностей дітей шкільного віку.

Результати дослідження можуть бути використанні в освітньому процесі (при підготовці психологів та педагогів у ВНЗ та на курсах підвищення кваліфікації вчителів, семінари та вебінари для батьків.

РОЗДІЛ 1
СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК ШКОЛЯРІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Теоретичні аспекти дослідження соціально-комунікативного розвитку особистості

Розуміння сутності соціально-комунікативного розвитку особистості та особливостей передбачає визначення основних понять. В сучасній психології для розуміння соціально-комунікативного розвитку особистості застосовується компетентнісний підхід, який передбачає виділення критеріїв норми для окремого вікового періоду (відповідно до психічного і психологічного розвитку особистості). Для розуміння цього необхідно розглянути поняття «розвиток», «соціальний розвиток», «комунікативний розвиток», «соціальна компетентність», «комунікативна компетентність».

Поняття «розвиток» науковці трактують по-різному, але основною його характеристикою є якісні зміни, що супроводжуються появою нових механізмів, процесів і структур [33, 64]. Розвиток можна розглядати як складний інволюційно-еволюційний процес, який передбачає поступальний рух у напрямку прогресивних змін в інтелектуальній, особистісній, поведінковій і діяльнісній сферах людини. Ягупов В.В [47, 195] виділяє кілька основних характеристик розвитку, серед яких незворотність, прогрес, нерівномірність, збереження попереднього в новому, а також єдність змін і збереження.

Важливе значення має соціальний розвиток, який у науковій літературі поки не отримав достатнього висвітлення. Багато дослідників вивчали окремі аспекти цього питання. Наприклад, Булах І. С , [6, 85] Лобанова А. [28, 65], Калашнікова Л. [28, 65] звертали увагу на соціальне становлення людини як вищу форму саморозвитку матерії. Інші дослідники, такі як Лемак М. В.,

Петрище В. Ю. [26, 187] аналізували еволюційні перетворення генетично закладеної соціальної програми розвитку. Косарєва О., Рудь Г. [23, 85] зосереджували увагу на поєднанні соціальних і біологічних чинників у структурі особистості.

Соціальний розвиток особистості також включає вивчення соціальних аспектів в умовах макро- та мікросередовища [8, 225]. У процесі розвитку людини важливу роль відіграють соціальні позиції, які визначають її місце в системі соціальних відносин [37, 302]. Однак, попри численні дослідження, загальні тенденції та напрями соціального розвитку все ще не отримали достатнього наукового обґрунтування.

Соціальний розвиток в психологічній науці зазвичай розглядається через призму розвитку особистості і психіки людини у процесі, її взаємодії з соціумом. Основні напрями соціального розвитку включають встановлення системи стосунків з іншими людьми, розвиток інтелектуальних, вольових і творчих якостей. Важливими елементами розвитку є інтеріоризація соціальних стосунків, самопізнання і самоусвідомлення.

Соціальна компетентність є важливою складовою соціального розвитку особистості. Вона визначається як здатність до ефективної взаємодії з оточуючим середовищем. Це поняття часто ототожнюється із соціально-психологічною компетентністю, яка охоплює комунікативні та когнітивні здібності людини. [37, 65], вважає, що соціально-психологічна компетентність є інтегральним показником розвитку особистості, що сприяє її самоактуалізації і самореалізації.

Скрипченко О.В. [39, 48] зазначає, що особистісний розвиток людини відбувається тільки у контексті активної взаємодії з оточуючим світом. Людина не розвивається у вакуумі або в ізоляції від соціуму, а навпаки, активно взаємодіє з іншими людьми, що є основним фактором її саморозвитку і прогресу.

Соціальний розвиток людини розглядається через вікові стадії, кожна з яких характеризується формуванням специфічної групи особистісних

якостей, пов’язаних з віковою сензитивністю. Це означає, що кожен вік є особливо чутливим для розвитку певних психічних новоутворень і сприйняття зовнішніх впливів,а саме шлях до соціальної зрілості проходить через три ключові мікрофази: дитинство, яке характеризується процесами адаптації особистості, отроцтво, яке в основному пов'язане з індивідуалізацією особистості, та юність, у якій відбувається інтеграція особистості в соціальну структуру суспільства [8, 86].

Поняття компетентності охоплює сукупність фізичних, інтелектуальних та особистісних якостей людини, необхідних для постійної, та продуктивної взаємодії з іншими людьми. Одним із найважливіших показників соціального розвитку є соціальна компетентність. Це поняття часто уточнюється через різні види компетентності, такі як соціально-психологічна, професійна, комунікативна та життєва компетентність.

У науковій літературі соціальна компетентність часто розглядається як синонім соціально-психологічної компетентності. Це поняття визначається як здатність індивіда не лише володіти інформацією про соціальні взаємодії, але й ефективно взаємодіяти з іншими людьми в системі міжособистісних стосунків. С. Архипова [3, 15] підкреслює, що соціально-психологічна компетентність є інтегральним показником розвитку особистості, який виступає важливим фактором самоактуалізації та стимулює самореалізацію людини. Вона допомагає людині краще розуміти себе, розвивати власний потенціал і знаходити гармонію з соціальним середовищем.

Дослідники, зокрема Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В., [37, 147] наголошують на тому, що соціально-психологічна компетентність є важливим інструментом для розвитку комунікативних якостей особистості. Вона включає в себе здатність ефективно попереджати конфлікти та вирішувати їх у процесі взаємодії з іншими людьми. Цей рівень компетентності охоплює такі навички, як уміння слухати, висловлювати думки, розуміти емоції інших і знаходити компроміси у складних соціальних ситуаціях.

Л. Лєпіхова [27, 95] стверджує, що соціально-психологічна компетентність включає в себе набір когнітивних здібностей особистості, які спрямовані на розуміння людей, з якими спілкуєшся та їх психологічних характеристик. Ця компетентність охоплює такі важливі складові, як цінності, мотиви, настанови, переконання і здібності особистості. Соціально-психологічна компетентність передбачає здатність людини розуміти потреби та емоційний стан співрозмовника, що є ключовим елементом успішної міжособистісної взаємодії.

Однак, як і будь-який інший вид компетентності, соціально-психологічна компетентність не існує ізольовано, вона проявляється через активну діяльність людини. Ця діяльність може бути різною за своїм характером і формою, але завжди включає елементи взаємодії з різними людьми. Особливо важливою ця компетентність стає в контексті міжособистісних стосунків, де людина повинна проявляти свої навички ефективної комунікації, здатність до співпереживання та вміння вирішувати конфлікти.

Дослідники також звертають увагу на зв'язок між соціальною компетентністю та комунікативною компетентністю. За словами Заброцького М.М [18, 37], комунікативна компетентність передбачає наявність певного комплексу особистісних можливостей, соціального інтелекту, а також соціальних сигналів, які передають люди. Зелінська Т. [19, 72] вважає, що комунікативна компетентність включає здатність виконувати різні соціальні ролі, адаптуватися до різноманітних ситуацій та вільно володіти як вербальними, так і невербальними засобами спілкування.

Землянухіна Н.А. [20, 83] також наголошує на тісному зв’язку між соціальною компетентністю та комунікативною компетентністю, тобто комунікативна компетентність є показником психологічної зрілості людини. Основною складовою комунікативної компетентності є соціальний інтелект, який виражається у здатності людини розуміти себе, та інших, а також соціальні сигнали, що вони передають. Заброцький М.М. [18, 60] каже, що

комунікативна компетентність, це вміння виконувати різні соціальні ролі, адаптуватися до різноманітних ситуацій і добре володіти вербальними та невербальними засобами спілкування.

Архипова С.П. [3, 15] підтримує цей підхід, підкреслюючи, що комунікативна компетентність не обмежується лише вмінням ефективно спілкуватися. Вона також включає здатність організовувати «міжособистісний простір» у процесі спілкування та вміння встановлювати добре комунікувати з іншими людьми. Це є невід'ємною складовою соціальної компетентності, що сприяє ефективній взаємодії в різних соціальних середовищах.

Гаміна Т. та Гончар О.[8, 251] підкреслють, що соціальна компетентність є одним із ключових аспектів індивідуальної свідомості особистості. Вона допомагає людині вибудовувати стосунки на всіх рівнях соціальної взаємодії - від сім'ї до робочих колективів. Зелінська Т. [19, 133], аналізуючи праці зарубіжних авторів, виділяє три основні підходи до розуміння соціальної компетентності. Перший підхід базується на конкретних соціальних навичках, які використовує особистість для ефективної взаємодії з соціумом. Другий підхід акцентує увагу на ситуативних проявах соціальної компетентності, де її рівень проявляється залежно від ситуації. Третій підхід зосереджується на якостях поведінки, які притаманні соціально компетентній особистості, зокрема, здатність до співпраці, відповідальність і емпатія.

Ці підходи підкреслюють важливість не лише формальних знань та навичок, але й поведінкових якостей, які визначають соціально компетентну людину.

Лєпіхова Л. [27, 91] каже, що соціальна компетентність не є вродженою характеристикою, а формується під впливом зовнішніх чинників. Ця концепція підкреслює важливість середовища та життєвого досвіду у розвитку соціальних навичок особистості.

До ключових зовнішніх факторів, від яких залежить створення соціальної компетентності, вона відносить сімейну ситуацію, яка створює первинне середовище соціалізації, умови для саморозвитку, що дають можливість особистості вдосконалювати свої навички, життєві труднощі та досвід їх подолання, які загартовують характер та розвивають адаптивні здібності, соціальне оточення, яке формує контекст для практичного застосування соціальних навичок.

Взаємодія людини з цими факторами, за словами Лєпіхової Л. [27, 91], є визначальною у розвитку соціальної компетентності. Саме через цю взаємодію формується здатність ефективно адаптуватися до умов суспільства та успішно функціонувати в ньому. Ключовими компонентами соціальної компетентності є соціальний інтелект - це вміння розуміти багатьох людей, їхні наміри, бажання, та мотиви. Цей компонент є критичним для успішної соціальної взаємодії, оскільки дозволяє правильно інтерпретувати соціальні сигнали, а також психологічна гнучкість - це вміння адаптуватися до мінливих умов соціального середовища. Вона дозволяє особистості ефективно реагувати на нові соціальні ситуації.

Завдяки цим складовим людина здатна успішно інтегруватися в соціальне середовище. Це створює основу для побудови ефективних взаємин, заснованих на взаєморозумінні та продуктивній взаємодії.

Таким чином, концепція Лєпіхової Л. [27, 90] підкреслює, що соціальна компетентність є результатом складної взаємодії особистості з її оточенням. Вона не є статичною характеристикою, а постійно розвивається під впливом життєвого досвіду та соціальних взаємодій.

Заброцький М.М. .[17, 51] підкреслює, що соціальна компетентність є цілісним утворенням, що включає мотиваційно-особистісний, когнітивний та операційний компоненти, а ткож комунікативно-діяльнісний та рефлексивний компоненти, які забезпечують особистості здатність ефективно взаємодіяти в соціальних умовах.

Ягупов В.В. [47, 230] виділяє три складові соціальної компетентності: індивідуально-особистісну, соціологічну та життєво-футурологічну. Цей підхід підкреслює необхідність аналізу як особистісних якостей, так і здатності до передбачення майбутніх соціальних сценаріїв.

Булах І. С. [6, 146], досліджуючи соціальну компетентність школярів, виділяє такі структурні компоненти, як інтерактивно-комунікативний, партисипативно-діяльнісний, організаційно-управлінський та регулятивно-захисний. Гаміна Т. та Гончар О. [8, 256] додають до цього список такі складові, як когнітивний, операційно-технологічний, мотиваційний, етичний, поведінковий та соціально-ціннісний компоненти.

Таким чином, соціальна компетентність є комплексом особистісно-психологічних механізмів, які забезпечують взаємодію особистості з соціальним середовищем. Вона відображає найвищий рівень соціальної активності особистості, яка в процесі діяльності, спілкування та взаємодії з навколишнім світом розвиває свої соціальні навички, гармонізуючи усвідомлення власних соціальних потреб і ціннісних орієнтацій.

Психологічна наука, яка відображає сучасний погляд до ключових понять, трактує компетентність як "глибоке розуміння та практичний досвід у конкретній сфері" . Наше дослідження цього концепту буде проводитися як елемент прикладної психології, де комунікативна компетентність розглядається значно ширше.

У цьому контексті комунікативна компетентність розглядається як складне явище, яке включає здатність розуміти соціально-психологічні чинники та вміти застосовувати їх у конкретних ситуаціях. Це охоплює усвідомлення мотивів, намірів, поведінкових стратегій і фрустрацій. Також важливим є вміння розбиратися у соціально-психологічних проблемах, які виникають у групах, та розуміння. Опанування технологіями та методами спілкування допомагає подолати ці перешкоди й сприяє успішній комунікації.

Деякі дослідники виділяють такі важливі складові компетентності у спілкуванні: знання з психології особистості, групової динаміки та процесів комунікації; навички ефективного спілкування; вміння коригувати та розвивати установки, необхідні для досягнення успіху в комунікації; здатність адекватно сприймати себе та інших, а також оцінювати взаємини між людьми; корекція і розвиток системи особистісних ставлень, крім того це вміння завжди формується в соціальному контексті. Ключовими чинниками, що впливають на її розвиток, є власний досвід, ерудиція, вплив мистецтва та використання спеціальних наукових підходів [3, 14].

Отже, комунікативна компетентність особистості розглядається як категорія, що відображає її моральні цінності та світоглядні установки, яка визначає ставлення людини до навколишнього природного та соціального середовища, а також до самої себе як поєднання цих двох світів.

Проблема співвідношення між комунікативною компетентністю та комунікативними здібностями становить певний інтерес для нашого дослідження і розглядається у ряді наукових праць. Компетентність при цьому визначається як характеристика поведінки, що включає домінуючі форми активності особистості, рівень сформованості певних навиків та умінь, а також ступінь оволодіння певною діяльністю. Здібності, своєю чергою, визначаються як природні можливості та нахили, які впливають на темпи, якість і ступінь формування відповідної компетентності.

Поняття компетентності пов'язується зі здатністю людини до навчання, яка розглядається як результат навчального процесу, тоді як здібності виступають передумовою, що визначає успішність цього навчання. Таким чином, комунікативна компетентність розуміється як вміння спілкуватися іншими людьми. Вона охоплює набір знань і вмінь, які сприяють успішному здійсненню процесу спілкування. Комунікативна компетентність трактується як рівень засвоєння норм спілкування та поведінки, який формується через навчання і включає опанування соціально-психологічними стандартами, стереотипами та техніками спілкування.

Терещенко М. [41, 162] визначає структуру компетентності у спілкуванні як сукупність когнітивних, виконавських та емоційних компонентів. Структуру компетентності у спілкуванні можна розділити на три основні складові.

Пізнавальний аспект охоплює:

- здатність орієнтуватися в ситуаціях;
- базу психологічних знань;
- навички сприйняття та інтерпретації інформації.

Практичний аспект включає:

- конкретні вміння;
- набуті навички комунікації.

Емоційно-ціннісний аспект складається з:

- сформованих соціальних установок;
- накопиченого життєвого досвіду;
- індивідуальної системи ставлень до оточуючих та ситуацій.

Кожен із цих компонентів має значний вплив на формування загальної компетентності особистості в сфері міжособистісного спілкування та взаємодії.

Розвиток когнітивного аспекту компетентності передбачає самопізнання та пізнання інших, а також набуття знань про різні форми і ситуації спілкування.

Інші дослідники поділяють схожий підхід. Наприклад, Поліщук В. [34, 238] трактує пізнавальний компонент як орієнтовну складову компетентності у спілкуванні, що включає аналіз комунікативних ситуацій і перцептивні процеси**.** Кузікова С. [25, 256], у свою чергу, визначає цей компонент як соціальний інтелект, який відображає здатність розуміти себе та інших, оцінювати взаємини і прогнозувати розвиток міжособистісних ситуацій.

Поведінковий компонент компетентності полягає в умінні ефективно використовувати різні засоби спілкування, зокрема, вільно володіти як вербальними, так і невербальними методами взаємодії. Це включає здатність

адаптувати свою поведінку в залежності від ситуації та використовувати відповідні комунікативні техніки.

Емоційний компонент, своєю чергою, складається з досвіду різноманітного спілкування, позитивного ставлення до себе та готовності до взаєморозуміння з іншими. Цей аспект є надзвичайно важливим для комунікативної компетентності, оскільки визначає рівень ефективності та якості соціальної взаємодії.

Якщо розглядати «комунікативну компетентність» стосовно розвитку особистості дитини, то критеріями такого розвитку можуть слугувати кілька аспектів.

У взаємодії з батьками важливими показниками є тип та мотиви спілкування. Це включає характер висловлювань, тривалість контактів, емоційну дистанцію, а також ставлення дитини до цих взаємодій. Мотиви можуть варіюватися від потреби отримання нових вражень і ласки дорослого до прагнення спільної діяльності, слухання казок або обговорення особистих тем. Також має значення ставлення дитини до батьків та її очікування від спілкування з ними, що можна оцінити за змістом малюнків, процесом їх створення та словесними коментарями. Культура спілкування проявляється у тому, як дитина звертається до батьків, веде розмову і демонструє уважність.

У спілкуванні з однолітками комунікативні вміння включають здатність домовлятися, контролювати хід діяльності, ставлення до результатів роботи, а також надавати допомогу. Культура спілкування з ровесниками оцінюється за манерою звернення, характером розмов та проявом уваги під час діалогу. Вибір партнера для взаємодії також є важливим критерієм, що свідчить про позитивне ставлення до ровесників і рівень злагоди в групі. Комунікативна компетентність – це набір внутрішніх ресурсів, які дозволяють ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Розглянута компетентність охоплює різноманітні аспекти комунікації. Вона включає позиції, які займають учасники в процесі взаємодії, а також соціальні ролі, що вони виконують. Важливими елементами є усталені

стереотипи мислення та поведінки, які впливають на сприйняття та інтерпретацію інформації. Сформовані психологічні установки суттєво впливають на розвиток комунікативної компетентності. Крім того, вона базується на теоретичних знаннях про особливості спілкування та включає практичні вміння ефективної комунікації. Невід'ємною частиною є набуті навички міжособистісної взаємодії, які дозволяють гнучко адаптуватися до різних ситуацій спілкування. Всі ці компоненти взаємодіють та доповнюють один одного, формуючи цілісну здатність особистості ефективно комунікувати в різноманітних соціальних контекстах.. Цей процес завжди має творчий і динамічний характер, сприяючи особистісному зростанню. Комунікативна компетентність також охоплює особливості мислення та емоційної сфери.

Отже, розглянута здатність передбачає вміння особи результативно контактувати з оточуючими. Вона виявляється у спроможності налагоджувати та підтримувати конструктивні зв'язки в різних соціальних ситуаціях. Ця компетентність дозволяє індивіду успішно обмінюватися інформацією, розуміти наміри співрозмовників та адекватно реагувати на їхні дії., що передбачає наявність необхідних знань, практичних навичок, особистого досвіду і певних якостей. У процесі спілкування з однолітками й дорослими дитина розвиває здатність планувати свої дії, встановлювати зв'язки і опановувати соціальні ролі.

Отже, соціально-комунікативний розвиток – це процес набуття навичок і знань для взаємодії з суспільством, що включає розвиток здатності ефективно спілкуватися, використовуючи знання, вміння та власний досвід, а також формування особистих якостей, необхідних для успішного спілкування.

1.2 Особливості соціально-комунікативного розвитку школярів

У сучасній науці існує різноманіття теоретичних концепцій та експериментальних даних щодо етапності розвитку психіки та особистості.

Особлива увага приділяється розвитку дитячої психіки. Найбільш детально розроблені теорії розвитку особистості дитини представлені в психодинамічному, діяльнісному та культурно-історичному підходах.

Засновник психоаналізу З.Фрейд [38, 220] пояснював розвиток особистості через призму біологічних факторів та досвіду ранніх сімейних взаємодій. У своїй концепції він виокремив п'ять етапів психічного розвитку, зосереджуючись на психосексуальному аспекті.

Відповідно до цієї теорії, кожна стадія характеризується тим, що увага дитини концентрується на певній частині тіла, яка стає основним джерелом отримання задоволення. Ці етапи послідовно змінюють один одного, формуючи психічну структуру особистості.

Перша, оральна стадія, триває від народження до двох років. Друга, анальна стадія, охоплює період від двох до трьох років. Третя, фалічна стадія , припадає на вік від чотирьох до п'яти років. Четверта, латентна стадія, триває з шести до дванадцяти років. П'ята, генітальна стадія, заключна, охоплює період від дванадцяти до вісімнадцяти років.

Згідно з цією концепцією, кожен етап психосексуального розвитку має унікальні характеристики та суттєво впливає на становлення особистості дитини.

Когнітивний підхід, зокрема теорія інтелектуального розвитку Ж. Піаже [38, 225], зосереджується на питаннях формування мислення і процесу засвоєння базових знань у дітей. Відповідно до цієї теорії, інтелектуальний розвиток дитини проходить через чотири основні етапи:

- сенсомоторний період (від народження до 2 років), коли розвиток інтелекту відбувається через сенсорні та моторні дії;
- доопераційний період (2-7 років), протягом якого мислення дитини стає символічним, але ще не логічним;
- період конкретних операцій (7-11 років), коли дитина самостійно використовує логічне мислення, але воно залишається прив'язаним до конкретних об'єктів;

- період формально-логічного або абстрактного мислення (від 11-12 років і далі), на якому розвивається здатність до абстрактних міркувань і формування гіпотез.

Ці етапи показують послідовний розвиток пізнавальних здібностей дитини, від простих дій до складного абстрактного мислення.

У рамках поведінкової парадигми цікавою є концепція Р. Сірса [38, 226] який досліджував взаємини між батьками і дітьми, будучи під впливом психоаналітичних ідей. Він запропонував підхід, заснований на діадичному аналізі, тобто розглядав розвиток дитини в контексті взаємодії з іншою людиною, враховуючи адаптивну поведінку обох сторін. Р. Сірс [38, 227] виділив три етапи розвитку:

- рудиментарна фаза базується на природжених потребах і початковому навчанні в перші місяці життя);
- фаза первинних мотиваційних систем (включає процес навчання в межах родини і є основним етапом соціалізації);
- фаза вторинних мотиваційних систем (розвивається поза межами родини, коли дитина вступає до школи, і стосується більш складних соціальних навичок).

Епігенетична теорія розвитку особистості, запропонована Е. Еріксоном [8, 148] є однією з найвпливовіших західних теорій у сфері розвитку. Вона стверджує, що взаємодія з оточуючими людьми має значний вплив на психічний розвиток дитини з самого народження. Процес ідентифікації особистості постійно змінюється протягом усього періоду зростання дитини, при цьому кожен перехід до нової стадії розвитку може супроводжуватися кризою ідентичності. Ця криза може мати різний ступінь вираженості та призводити до невротичних, адаптаційних або поведінкових розладів.

Теорія етичного розвитку, запропонована Л. Кольбергом [8, 170], показує, як моральне обґрунтування дитини пов'язане з її розумовим розвитком. У цій теорії виділено три рівні, які включають шість стадій етичного розвитку.

Перший рівень, названий передморальним, охоплює період з 4 до 10 років. Він складається з двох стадій: орієнтації на покарання та орієнтації на заохочення.

Другий рівень, конвенціональний, триває з 10 до 13 років. Він включає стадію орієнтації на зразок "хорошої" дитини та стадію орієнтації на авторитет.

Третій рівень, післяконвенціональний, починається з 13 років. Він містить стадію орієнтації на суспільний договір та стадію орієнтації на загальнолюдські принципи і етичні норми.

У процесі етичного розвитку кожен новий етап спирається на досягнення попереднього, видозмінюючи та поглиблюючи набуті моральні концепції. Цей поступовий прогрес створює підґрунтя для більш складних та зрілих моральних міркувань. Автор теорії стверджує, що люди в будь-якому культурному середовищі проходять ці стадії, відрізняючись лише швидкістю проходження та глибиною просування в межах кожної стадії.

Процес етичного розвитку особистості має свою кульмінацію, яка в середньому припадає на вік близько 25 років. Це період, коли більшість людей досягають найвищого рівня морального мислення, доступного їм.

Важливо відзначити, що хоча вершина розвитку досягається приблизно в цьому віці, сам процес етичного становлення може тривати і далі. Деякі люди продовжують вдосконалювати свої моральні судження протягом усього життя.

Ключовим аспектом цієї теорії є незмінність послідовності стадій етичного розвитку. Незалежно від індивідуальних відмінностей у швидкості проходження етапів, їх порядок залишається сталим для всіх. Це означає, що кожна людина проходить ці стадії в однаковій послідовності, не пропускаючи жодної з них.

Така послідовність забезпечує поступове ускладнення морального мислення, де кожен наступний етап базується на попередньому, розширюючи та поглиблюючи етичне розуміння особистості.

Методологічною основою розвитку вікової психології у вітчизняній науковій традиції є закон розвитку вищих психічних функцій [37, 42]. Відповідно до цього закону, вищі психічні функції спочатку виникають як форма колективної поведінки і лише потім трансформуються в індивідуальні функції дитини. Це положення підкреслює важливу роль соціальної взаємодії у процесі формування вищих психічних функцій, а сам процес відображає перехід від інтерпсихічного до інтрапсихічного. Крім того стабільні періоди розвитку можуть змінюватися критичними, які являють собою етапи якісних змін у функціях та відносинах дитини з оточуючим світом, а розвиток провідної діяльності викликає основні зміни у психічних процесах і психологічних характеристиках особистості дитини на кожному віковому етапі. Це доводить, що активна діяльність є не просто важливою для розвитку, а визначальною. Провідна діяльність дитини формується в залежності від її взаємодії з соціальним середовищем, через яке дитина отримує нові знання, уміння та соціальні навички [37, 85].

Швачко О. В. [46, 69] у свою чергу, наголошує на тому, у кожному періоді розвитку дитини виявляються дві сторони діяльності: наочно-практична і діяльність, спрямована на розвиток соціальних взаємин. Важливість кожної з цих сторін залежить від конкретного етапу онтогенезу. Актуалізація однієї сторони діяльності забезпечує процес соціалізації та індивідуалізації, який відбувається протягом усього життя дитини. Найважливішим елементом соціальних утворень є позиція «я», яка розвивається у свідомості дитини. Поступальний розвиток «я» полягає в усвідомленні власних можливостей і ролі в суспільстві. Це дає дитині можливість поступово зміцнювати свою соціальну позицію через власну активність і творчі зусилля.

Скрипченко О.В. [38, 78] виділяє дві основні позиції дитини щодо суспільства: «я в суспільстві» і «я і суспільство». Перша позиція пов'язана з освоєнням практичних дій і соціально заданих норм, що стосуються взаємодії з предметами. Це початок процесу соціалізації дитини, яка

навчається взаємодіяти із зовнішнім світом, опановуючи суспільно значимі дії. Друга позиція, «я і суспільство», пов'язана з розвитком навичок соціальної взаємодії та засвоєнням норм людських стосунків, що забезпечує процес індивідуалізації. Ці дві позиції розгортаються на різних етапах розвитку: «я в суспільстві» розвивається в ранньому дитинстві, молодшому і старшому шкільному віці, а «я і суспільство» – у дошкільний та підлітковий періоди.

Однією з найбільш розвинених і методологічно обґрунтованих теорій у віковій та дитячій психології є концепція періодизації вікового розвитку [38, 146].

Вона основанана тому, що потрібно аналізувати кожен психологічний вік дитини, спираючись на чотири ключові критерії.

Соціальна ситуація розвитку є ключовим елементом у формуванні особистості дитини. Цей критерій охоплює комплекс взаємодій між дитиною та її оточенням.

Він відображає унікальну для кожного віку систему стосунків, які дитина будує з навколишнім світом. Ця система включає як безпосереднє оточення - сім'ю, однолітків, вихователів, так і ширший соціальний контекст.

Провідний тип діяльності є центральним поняттям у розумінні психологічного розвитку дитини на кожному етапі. Цей критерій охоплює не лише зовнішні прояви активності, але й глибинні процеси формування особистості.

Розглядаючи провідну діяльність, важливо звертати увагу на її специфічну структуру, характерну для конкретного віку. Ця структура може включати мотиви, цілі, способи виконання та результати діяльності, які змінюються з віком.

Третій критерій - це основні новоутворення розвитку, які є ключовим показником прогресу дитини на кожному віковому етапі. Вони відображають якісні зміни в психіці та поведінці, які виникають в результаті накопичення кількісних змін.

Ці новоутворення можуть проявлятися у різних сферах: когнітивній (нові способи мислення), емоційній (нові форми емоційного реагування), соціальній (нові форми взаємодії з оточуючими) та особистісній (нові риси характеру чи самосвідомості).

Четвертий критерій - це кризи у розвитку дитини, які є ключовими моментами трансформації, що відіграють вирішальну роль у переході від одного вікового періоду до іншого. Ці переломні етапи характеризуються значними змінами у психіці та поведінці дитини.

Психологічна сутність кризи полягає у внутрішньому конфлікті між новими потребами, можливостями дитини та існуючою системою відносин і діяльності. Цей конфлікт створює напругу, яка проявляється у змінах поведінки, часто сприймаються дорослими як "важкий період".

Ягупов В.В. [47, 125] описує закон чергування періодів діяльності, який полягав у тому, що після орієнтації на стосунки між людьми наступає період орієнтації на взаємодію з предметами. Ці періоди чергуються, і протиріччя між ними стимулюють розвиток. Таким чином, кожна епоха розвитку дитини будується за цим принципом: спочатку дитина засвоює стосунки, а потім застосовує їх у нових системах взаємодії із суспільством.

Виходячи з даної концепції, розглянемо соціально-комунікативний розвиток дитини на кожному віковому періоді, зокрема в молодшому шкільному віці, підлітковому віці та ранній юності, за основними критеріями періодизації. У цих вікових етапах розкривається взаємодія між особистістю дитини та соціумом, її формування в умовах нових завдань і викликів, що визначають її подальший розвиток.

Соціальна ситуація розвитку в молодшому шкільному віці характеризується значними зовнішніми змінами в житті дитини, а саме вступом до школи. Це перший період, коли дитина потрапляє в нову соціальну систему – навчальний заклад, де вперше стикається з вимогами та очікуваннями суспільства. Відтепер її місце в соціумі визначається не лише сім'єю, але й шкільними стосунками. Дитина починає усвідомлювати себе в

новому соціальному контексті, отримуючи не тільки новий статус учня, а й роль відповідального члена навчальної спільноти. Відчуття нового статусу сприяє зміні ставлення дитини до себе, а також до оточуючих. Вона починає краще розуміти, яке місце займає серед однолітків та дорослих, що надає їй певний соціальний статус і допомагає усвідомлювати свої обов'язки і права.

У цьому віці дитина вже опановує базові знання про свою роль у суспільстві, набуває вміння спілкуватися з однолітками та дорослими, вчиться вирішувати соціальні конфлікти, формуючи рефлексивні здібності. Нова соціальна ситуація розвитку вводить дитину у світ нормованих стосунків, що вимагає організованої поведінки, дисципліни, вміння дотримуватися правил та здійснювати контроль за своїми діями. Ця зміна призводить до появи стресових ситуацій, оскільки дитина зіштовхується з новими вимогами до її поведінки та навчальних успіхів. Однак цей стрес сприяє зростанню адаптивних здібностей дитини, допомагає їй розвивати важливі навички, як-то саморегуляція, контроль емоцій і самостійне вирішення завдань.

Провідна діяльність – навчальна діяльність. Навчальна діяльність стає центральним аспектом життя дитини в молодшому шкільному віці. Це перший досвід, коли дитина офіційно вступає до системи організованої освіти, де від неї очікують виконання певних завдань і дотримання норм навчального процесу. Учбова діяльність сприяє розвиткові пізнавальних навичок, а також організації роботи в колективі, що має велике значення для соціалізації дитини.

Навчання як діяльність розвивається поступово, через практику і досвід. На цьому етапі важливою умовою для успішного навчання є психологічна готовність дитини до школи, що включає емоційну та когнітивну готовність. Психологічна готовність проявляється в здатності дитини орієнтуватися в учбовому процесі, встановлювати контакти з однолітками та вчителями, дотримуватися навчальної дисципліни, виконувати завдання. Учбова діяльність має не лише практичне значення

(отримання нових знань), але й розвиває здатність дитини до саморефлексії, адже вона вчиться не лише здобувати знання, але й аналізувати свої досягнення, оцінювати свої сильні та слабкі сторони.

Молодший шкільний вік характеризується появою важливих психічних та психологічних новоутворень, які закладають основу для подальшого розвитку особистості. Основними з них є розвиток самосвідомості, самооцінки та здатності до рефлексії. Важливо, що в цьому віці дитина вчиться усвідомлювати себе як суб'єкта навчальної діяльності, що проявляється у формуванні мотивації до навчання та відповідальності за свої успіхи. Цей період також є часом активного розвитку соціальних навичок – здатності працювати в колективі, спілкуватися з іншими дітьми та дорослими, налагоджувати стосунки.

Особливо важливим є розвиток почуття відповідальності за свої дії та результати навчання, що формується під впливом соціальних очікувань з боку вчителів та однолітків. Дитина починає усвідомлювати, що її успіхи чи невдачі впливають на ставлення до неї інших, і це стимулює розвиток самоконтролю та критичного мислення.

Важливим новоутворенням цього періоду є формування почуття відповідальності не тільки за себе, але й за свою роль у навчальній групі. Дитина починає відчувати власну відповідальність за колективні завдання та успіхи, що сприяє розвитку соціальної активності і відчуття компетентності.

Отже, молодший шкільний вік є надзвичайно важливим етапом соціально-комунікативного розвитку, коли дитина не лише освоює нові соціальні ролі, але й активно формує нові особистісні якості. Це сенситивний період для розвитку навичок навчальної діяльності, соціальних взаємодій та рефлексивних здібностей.

Розгляд підліткового віку вимагає чіткого визначення його меж, оскільки різні науковці окреслюють цей період по-різному. Наприклад, Г. Грімм [45, 149] визначає підлітковий період у дівчат як 12–15 років, а у хлопців – 13–16 років. З іншого боку, Дж. Біррен [38, 124] пропонує ширші

межі цього віку, охоплюючи період від 12 до 17 років. Д. Бромлі [38, 125], а також автори лонгітюдного дослідження Інституту розвитку людини Каліфорнійського університету, зазначають, що підлітковий вік триває від 11 до 15 років. Ж. Піаже [38, 145] підтримує схожу точку зору, визначаючи його межі як 12–15 років. Незважаючи на відмінності в класифікації, основні риси підліткового віку є спільними для всіх дослідників: це період, який супроводжується важливими змінами у фізіології, соціальних стосунках та самосвідомості підлітка [45, 151].

Соціальна ситуація розвитку підлітка кардинально відрізняється від дитячого віку не стільки за зовнішніми обставинами, скільки за внутрішніми психологічними процесами. Підліток продовжує жити у родині, навчатися у школі, підтримує спілкування з тими ж однолітками, однак його світогляд і ставлення до оточуючого середовища значно змінюються. Одні й ті самі події та стосунки набувають іншого, глибшого сенсу. У підлітка починає розвиватися здатність до рефлексії – осмислення власних вчинків, думок і переживань, а також глибше усвідомлення своїх стосунків з іншими. Це змінює не лише соціальну взаємодію, а й внутрішню психологічну динаміку особистості.

Основний зміст і специфіку розвитку підлітка визначає перехід від дитинства до дорослості. В цей час підліток стикається з цілою низкою якісних змін, які охоплюють фізичний, розумовий, моральний та соціальний розвиток. Перебудова організму, взаємин з дорослими та однолітками, освоєння нових соціальних ролей, усвідомлення морально-етичних норм – усе це формує нову самосвідомість підлітка, його інтереси і способи поведінки. Важливою особливістю цього періоду є активне прийняття і засвоєння соціальних норм, цінностей і форм поведінки, що є типовими для світу дорослих.

Цей етап не обмежується зовнішніми змінами, а пов'язаний також із формуванням нової позиції стосовно себе та свого оточення. Підліток починає інтегруватися в дорослий світ, що потребує освоєння нових якостей

та навичок. У зв'язку з цим вкрай важливим є наявність підтримуючого середовища, яке позитивно впливатиме на цей процес. Якщо ж оточення підлітка виявиться несприятливим, це може призвести до появи девіантної поведінки або загострення підліткових криз. Зокрема, однією з найважливіших соціальних проблем є підліткова криза, яка виникає внаслідок конфліктів між старими дитячими ролями і новими дорослими обов'язками.

Дуже важливим є міжособистісне спілкування. Це означає, що саме через взаємодію з оточуючими підліток шукає шляхи самовираження, прагне отримати визнання і підтримку. Спілкування з товаришами стає важливішим за взаємодію з дорослими, оскільки у підлітковій групі він почуває себе зрозумілим і захищеним. У групах однолітків формуються власні правила і цінності, які визначають поведінку підлітків, їхні погляди на життя і стосунки. Водночас, в умовах сучасного суспільства зростає ризик потрапити під негативний вплив асоціальних угруповань, де можуть поширюватися насильницькі або девіантні моделі поведінки.

Одним з важливих явищ у підлітковому віці є, так звана, "криза 13 років". Цей період характеризується бунтом проти встановлених правил, бажанням підлітка відстояти свою незалежність та самостійність. Причини цієї кризи можуть бути різними. Миронець М. [32, 67] вважає, що головною причиною є невідповідність реакцій дорослих на зміни, що відбуваються у внутрішньому світі підлітка. Дорослі не завжди готові змінити своє ставлення до підлітка, що призводить до конфліктів. Деякі психологи пов'язують цю кризу зі статевим дозріванням.

Одним з ключових новоутворень підліткового віку є становлення самосвідомості. Це процес, у ході якого підліток починає усвідомлювати себе як окрему особистість, намагаючись визначити своє місце у світі. Формування самосвідомості супроводжується почуттям дорослості, яке стає центральною складовою його особистості. Підліток прагне бути визнаним

дорослими, хоче зайняти доросле місце в соціальній системі, однак фізичні та інтелектуальні можливості ще не відповідають його амбіціям.

Тут важливу роль відіграє рефлексія – здатність підлітка осмислювати свої вчинки, оцінювати їхню правильність і відповідність своїм цінностям. Рефлексія допомагає розвивати самосвідомість і формувати адекватну самооцінку. Особлива увага приділяється питанню самоповаги, оскільки підліток прагне бути самостійним і відповідальним за свої вчинки. Водночас, емоційна нестабільність, притаманна цьому віку, може призводити до імпульсивних дій, афективних реакцій і частих змін настрою.

Розвиваються також специфічні вольові якості підлітків: наполегливість, витривалість, здатність долати труднощі. Це важливі риси, які допомагають підліткам адаптуватися до нових соціальних вимог і складних ситуацій. Разом із тим, емоційна нестабільність, зумовлена процесами статевого дозрівання, може призводити до агресивних або депресивних станів, які впливають на поведінку підлітка.

Юнацький вік є критичним етапом у формуванні особистості, що характеризується значними змінами у психологічному та соціальному розвитку. Цей період охоплює вік від 15-16 до 17-18 років і має ряд важливих особливостей, які визначають подальший життєвий шлях людини [34, 238].

Формування світогляду та самосвідомості є одним з ключових аспектів цього віку. У цей час відбувається розвиток абстрактного та узагальнюючого мислення, що дозволяє юнакам і дівчатам глибше осмислювати навколишній світ і своє місце в ньому. Формується цілісний Я-образ, який включає в себе усвідомлення власних якостей, здібностей і прагнень. Юнаки починають осмислено спрямовувати свій погляд у майбутнє, формуючи життєві і професійні плани.

Інтелектуальний розвиток в цей період досягає високого рівня. Збагачується ментальний досвід, розвивається теоретичне мислення, що дозволяє юнакам орієнтуватися в різних формах мислення - науковому, художньому, етичному, правовому. Це сприяє формуванню більш глибокого і комплексного розуміння світу.

Соціальне та особистісне самовизначення стає центральним завданням цього періоду. Вибір професії є основною соціальною задачею, яка вимагає від юнаків серйозного осмислення своїх здібностей, інтересів і можливостей. Формується готовність до дорослого життя, що включає в себе становлення готовності до трудової діяльності.

Емоційний розвиток у юнацькому віці характеризується першим переживанням почуття кохання, що має значний вплив на формування особистості. Формуються стійкі професійні інтереси, які часто визначають подальший життєвий шлях. Розвивається рефлексія та критичне ставлення до себе, що сприяє більш глибокому самопізнанню і самовдосконаленню.

Особливості самовизначення в цьому віці полягають у потребі усвідомити себе як члена суспільства. Юнаки прагнуть визначити свої можливості, місце і призначення у житті.

Перехід до етапу дорослості характеризується завершенням первинної соціалізації та формуванням готовності до дорослого життя.

Варто відзначити, що період юності може продовжуватися до 23-25 років, що І.Кон [38, 178] називає "початком дорослості". Тепер людина стає повноцінним суб'єктом трудової діяльності, а її соціально-психологічні властивості визначаються більше соціально-професійним становищем, ніж віком.

Таким чином, юнацький вік є критичним періодом для формування особистості, її самовизначення та підготовки до дорослого життя. Це час інтенсивного інтелектуального розвитку, формування світогляду та пошуку свого місця у суспільстві. Особливості цього періоду мають значний вплив на подальший життєвий шлях людини, визначаючи її професійний вибір, життєві цінності та орієнтири.

Взаємостосунки з дорослими та однолітками в підлітковому віці.

Однією з центральних проблем підліткового віку є перебудова взаємовідносин з дорослими. Це включає зміну значущих осіб у житті підлітка. На перших етапах розвитку дорослі, особливо батьки та вчителі,

займають центральне місце у житті дитини. Проте з початком підліткового віку, відносини з дорослими змінюються, оскільки молоді люди прагнуть звільнитися від контролю та опіки з боку батьків та вчителів. Вони починають активно вимагати більше свободи у вирішенні власних проблем, що свідчить про перехід до етапу автономії. У цьому процесі можна виділити кілька аспектів автономії: автономія поведінкова, емоційна та нормативна.

Поведінкова автономія проявляється у прагненні підлітків до самостійності в прийнятті рішень, особливо коли це стосується організації їхнього вільного часу та особистого життя. Вони бажають мати свободу вибору щодо того, як і з ким проводити свій вільний час. Це бажання часто виражається через зменшення часу, проведеного вдома з родиною, і збільшення часу, проведеного з однолітками. Наприклад, юнаки та дівчата частіше проводять час поза домом, шукаючи можливості для спілкування з друзями. Батьки в цей період часто стикаються з викликом надання підлітку свободи, але водночас зберігаючи контроль і відповідальність за його безпеку та благополуччя.

Емоційна автономія підлітків проявляється у їхньому прагненні до емоційної відокремленості від батьків, що доповнює їхнє бажання поведінкової самостійності. Це означає, що вони більше не бажають спиратися на батьків у всіх емоційних аспектах свого життя. Підлітки прагнуть встановлювати власні емоційні зв'язки, які часто будуть орієнтовані на ровесників або романтичні стосунки. Однак, цей процес зазвичай супроводжується внутрішніми конфліктами, оскільки емоційне відокремлення від батьків може викликати почуття самотності або непорозуміння.

Нормативна автономія підлітків проявляється у їхньому бажанні самостійно визначати свої моральні та етичні принципи, які можуть не співпадати з батьківськими чи суспільними нормами. Вони починають активно формувати власні переконання та систему цінностей, часто кидаючи виклик традиційним установкам дорослих. Це може призвести до конфліктів,

коли погляди молодих людей розходяться з думками їх батьків або вчителів, що є типовим для цього етапу розвитку.

Перехід до автономії є важливим кроком у розвитку підлітка, і хоча батьки можуть вважати його проблемою, насправді це необхідний етап дорослішання. Основне завдання батьків і вчителів полягає в тому, щоб допомогти підлітку пройти цей етап, не втрачаючи емоційної підтримки та керівництва.

Паралельно зі зміною відносин із дорослими відбувається переорієнтація підлітків на спілкування з однолітками. Спілкування з ними стає найважливішою частиною їхнього соціального життя. В основі цього процесу лежить дві суперечливі потреби: потреба у відокремленні та потреба належати до групи. Перша потреба реалізується через емансипацію від дорослих, тоді як друга знаходить вираження у прагненні бути частиною колективу однолітків.

Групи однолітків відіграють ключову роль у житті підлітків [23, 85]. У таких групах підлітки можуть знайти підтримку, розуміння та прийняття, що особливо важливо на тлі внутрішніх криз і конфліктів, характерних для цього віку. Група однолітків стає своєрідним соціальним простором, де підліток може випробовувати нові ролі, будувати нові форми стосунків і навіть формувати свої цінності. Проте групи також можуть мати негативний вплив, коли підлітки потрапляють у асоціальні кола, де поширюються насильство, знущання або девіантна поведінка. У таких випадках негативний вплив однолітків може призвести до загострення кризових станів, депресії або навіть спроб суїциду.

Підлітковий вік характеризується активним розширенням соціального простору, коли значно збільшується кількість соціальних груп, у які включається підліток. Зростає кількість контактів, формуються нові кола спілкування. Однією з важливих ознак цього періоду є поява референтних груп, на які підліток орієнтується при формуванні самооцінки та визначенні

своїх цінностей. Потреба в належності до групи стає домінуючою, і підліток прагне до створення та підтримки міцних соціальних зв'язків.

Зазвичай молоді люди багато часу проводять у спілкуванні з однолітками: у будні дні це може бути 3-4 години на день, а у вихідні та святкові дні – 7-9 годин. В цей час не тільки коло спілкування, а й географія контактів, коли підлітки шукають нові знайомства та можливості для самовираження у різних соціальних контекстах.

Разом з розширенням соціального кола спілкування відбувається процес індивідуалізації стосунків. Підлітки стають більш вибірковими у виборі друзів, встановлюють більш інтимні та особистісні контакти. Індивідуалізація взаємин часто пов'язана з підвищеними вимогами до друзів і прагненням до глибшого розуміння та підтримки у взаємодії. У підлітків з'являється потреба в близьких, інтимних стосунках, де вони можуть відкрито ділитися своїми думками та переживаннями. Водночас спілкування може стати егоцентричним, коли підліток більше зосереджується на власних почуттях, ніж на переживаннях інших.

Значну роль у підлітковому житті починають відігравати міжстатеві стосунки. Активно розвивається потреба в романтичних почуттях і коханні. Юнаки та дівчата шукають емоційну близькість, підтримку та розуміння, прагнуть встановлювати стосунки, які часто сприймаються як "справжнє" кохання. Важливо зазначити, що романтичні захоплення часто відображають потребу в емоційному теплі, ніж в інтимній близькості, що свідчить про поступовий розвиток емоційної зрілості [25, 135].

Таким чином, підлітковий період характеризується складними та багатогранними змінами у взаєминах з дорослими та однолітками. Від емансипації від батьків до формування нових, інтимніших стосунків з однолітками – цей етап є важливим періодом у становленні особистості, соціальної ідентичності та комунікативної компетентності.

Формування особистісної ідентичності є надзвичайно важливим процесом у розвитку юнацької самосвідомості. Це почуття індивідуальної

самототожності та цілісності визначає, наскільки юнак або дівчина здатні усвідомлювати себе як окрему особистість із власними цінностями, переконаннями та цілями. Вивчення цього процесу в основному спирається на роботи Еріка Еріксона [38, 105], який розглядав юність як період кризи ідентичності. За його теорією, цей кризовий період полягає у вирішенні серії соціальних та індивідуальних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Успішне подолання цих завдань дозволяє молодим людям перейти від пошуку себе до самореалізації в суспільстві. Якщо ж ці завдання не вирішені, то виникає так звана "неадекватна ідентичність", яка може проявлятися в різних формах.

Однією з форм неадекватної ідентичності є уникнення інтимності, коли людина відмовляється від тісних міжособистісних стосунків через страх перед емоційними зобов’язаннями або страх бути відкинутою. Іншою формою є розмивання почуття часу, що характеризується неспроможністю будувати плани на майбутнє або ухвалювати рішення. Це часто супроводжується страхом перед змінами або перед майбутнім загалом. Ще одним проявом неадекватної ідентичності є недостатній розвиток творчих і продуктивних здібностей, коли молода людина не може зосередитися на одній діяльності або втрачає мотивацію до саморозвитку. Крім того, може формуватися "негативна ідентичність", коли людина свідомо вибирає негативні або девіантні зразки для наслідування, відмовляючись від соціально прийнятних норм і цінностей.

У дослідженнях Джеймса Марчіа [38, 186] розглядається ряд етапів розвитку ідентичності, які ґрунтуються на професійному, релігійному та політичному самовизначенні молодих людей. Вчений виділяє кілька стадій:

- невизначена ідентичність. На цьому етапі індивід ще не має чітких уявлень про свої життєві цілі або переконання і не зіштовхувався з кризою ідентичності;
- передчасна ідентифікація. Тут людина вже включена в певну систему взаємостосунків, проте її вибір не був зроблений самостійно, а під впливом зовнішніх обставин або авторитету;

- мораторій. Це період, коли індивід активно шукає себе, розглядаючи різні можливі варіанти самовизначення;
- зріла ідентичність. На цьому етапі процес пошуку завершується, і людина переходить до самореалізації.

Істотні відмінності у розвитку ідентичності проявляються і в стилях спілкування. Наприклад, молоді люди з "невизначеною" ідентичністю схильні до поверхневих і стереотипних контактів, тоді як на стадіях "мораторію" та "зрілості" формується здатність до глибших емоційних зв'язків. За дослідженнями С. Хаузера і Л. Калє [38, 146], серед осіб з "невизначеною" ідентичністю частіше зустрічаються соціально ізольовані індивіди.

Важливою складовою розвитку в ранньому юнацькому віці є формування психосексуальної ідентичності. Підлітки починають усвідомлювати себе як представників певної статі, що впливає на їхні потреби, мотиви, цінності та взаємодії з протилежною статтю. У цей період юнаки та дівчата активно шукають своє місце в системі статево-рольових стосунків, формують уявлення про власну сексуальність, а також вибудовують ставлення до романтичних та інтимних стосунків [45, 152].

Центральним новоутворенням ранньої юності є самовизначення. Це стосується не лише професійного вибору, а й загального життєвого планування. Юнак або дівчина починають замислюватися про свої довгострокові цілі, особисті цінності та ідеали. Самовизначення тісно пов'язане з розвитком самосвідомості, яке передбачає формування стійкого уявлення про власне "Я". В цей період активно розвивається рефлексія, тобто здатність аналізувати себе, свої вчинки та думки.

Таким чином, рання юність є важливим періодом у житті особистості, під час якого відбувається формування ідентичності, професійного самовизначення, розвиток почуття дорослості та готовність до самостійного життя. Здатність до саморефлексії, аналізу своїх вчинків і вибору життєвих цілей є ключовими компетенціями, які розвиваються в цей період.

РОЗДІЛ 2
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ І СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ

2.1 Стиль дитячо-батьківських стосунків як спосіб сімейного виховання

Виховання дітей є важливою сферою педагогіки та психології, і їй присвячено багато теоретичних і практичних досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних учених. У сучасній педагогіці та психології наголошується на важливості комплексного підходу до процесу виховання, що враховує не лише розвиток інтелектуальних здібностей дитини, а й її моральне, емоційне, соціальне та психологічне формування.

Вітчизняні дослідники, такі як Блинова О.Є. [5, 172], Булах І. С [6, 108], Гаміна Т., та Гончар О. [8, 103], розробили численні підходи до виховання дітей у різних контекстах. Наприклад, вони зосереджуються на вихованні громадянської відповідальності, духовності, моральних якостей і соціальних навичок у дітей. Педагогічні концепції, запропоновані цими вченими, підкреслюють важливість ролі вчителів, батьків і суспільства у формуванні цілісної та гармонійної особистості. І.Бех [35, 128], зокрема, акцентує увагу на етичному вихованні та розвитку морально-ціннісних орієнтирів у дітей, а М.Стельмахович [38, 138] наголошує на значенні національних традицій та культурних особливостей у вихованні.

Зарубіжні дослідники, такі як А.Адлер, Р.Ноттебаум, Є.Россберг, і Р.Скіннер [25, 106], також зробили значний внесок у розвиток педагогічної теорії та практики. Вони акцентують увагу на психосоціальних аспектах виховання, особливо підкреслюючи роль сім'ї в формуванні самосвідомості дитини, її мотивації та соціальних навичок. Адлерівська психологія виховання наголошує на важливості почуття приналежності та соціальної

цінності для здорового розвитку дитини, тоді як Р.Скіннер робить акцент на методах поведінкової корекції через позитивне підкріплення [46, 223].

Окрема увага приділяється проблемам оптимізації та гуманізації взаємостосунків між батьками та дітьми. Вітчизняні дослідники, такі як Шайгородський Ю. [45, 152] і Скрипченко О.В. [38, 49] доводять, що побудова гармонійних взаємостосунків у сім'ї впливає на емоційне та психологічне благополуччя дитини. Вони підкреслюють важливість емоційної підтримки з боку батьків, демократичного стилю виховання та відкритого діалогу як основних складових успішного виховання .

Таким чином, як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники розглядають виховання дітей з різних кутів зору, роблячи акцент на морально-етичному розвитку, сімейних взаємостосунках, культурній спадщині та сучасних педагогічних підходах, що допомагають виховати гармонійну, соціально адаптовану та відповідальну особистість.

Сімейне виховання є однією з найважливіших форм виховання дітей, що включає як цілеспрямовані педагогічні дії батьків, так і щоденний вплив сімейного середовища та побуту на формування особистості дитини. Воно забезпечує безперервний процес виховання, в якому дитина постійно занурена в соціальне середовище, де засвоює соціальні, моральні та культурні норми, поведінкові моделі та цінності. Сім'я виступає першою і найважливішою інституцією соціалізації дитини, що має глибокий і тривалий вплив на її психологічний, емоційний і моральний розвиток.

Через повсякденне спілкування, взаємодію з батьками, братами, сестрами, бабусями та дідусями дитина отримує перші уроки етики, моралі, поведінки в суспільстві. Сімейні традиції, правила, звичаї, спільна діяльність та емоційні зв’язки формують базові уявлення про себе та оточуючий світ. Важлива роль батьків, приклад їхньої поведінки, стиль комунікації та спосіб вирішення конфліктів, що впливають на дитину на підсвідомому рівні.

Сімейне виховання відбувається в процесі повсякденного життя, через безпосередні стосунки між батьками та дитиною, через її участь у справах і

вчинках, які вона здійснює у сім'ї. Саме з цих стосунків із батьками дитина отримує перші уявлення про свої обов'язки перед суспільством, засвоює норми соціальної поведінки, моральні цінності та розуміння своєї ролі у світі. У сім'ї діти рано залучаються до праці, що сприяє розвитку відповідальності та самостійності. Вплив сімейних принципів, атмосфери та життєвого укладу є основою для формування твердості характеру, гуманістичних поглядів та розвитку інтелекту.

Сімейне виховання також є середовищем, де дитина відчуває та вчиться любові. Діти спостерігають і переживають емоції любові та підтримки з боку батьків, а також вчаться виражати ці почуття у відповідь. Це створює міцний емоційний фундамент, на якому будується їхнє майбутнє ставлення до інших людей та до світу загалом. Почуття безпеки та прийняття в сімейному колі допомагають дитині виростати гармонійною та впевненою в собі особистістю [43, 15].

Знаходячись в атмосфері любові, взаєморозуміння та поваги, батьки сприяють гармонійному розвитку моральних, духовних і фізичних якостей, які стануть основою для подальшого успішного життя дитини у суспільстві.

У вітчизняних і закордонних психолого-педагогічних дослідженнях не існує єдиної класифікації методів виховання дітей у сім’ї, що зумовлено різноманіттям підходів і концепцій виховання. Проте, багато дослідників намагаються виділити основні та допоміжні методи виховання. Зокрема, спостерігається певна схожість у класифікаціях методів, хоча деякі відмінності все ж таки існують.

Наприклад, серед закордонних дослідників Г. Гмайнер [42, 478] виділяє такі методи, як переконання, привчання, організація практичної діяльності, поради, прохання, зауваження, повчання та заборони. У той час як Швачко О. В. [46, 68], представник вітчизняної науки, додає до цього списку навіювання, вправу, вимогу, заохочення і покарання, а також особистий приклад батьків.

Вивчення теоретичних підходів до сімейного виховання та практичних аспектів його реалізації дозволяє визначити, що методи виховання можна розглядати як сукупність способів виховної взаємодії батьків з дітьми, які допомагають дітям розвивати свою свідомість, почуття і волю. Ці методи також активно стимулюють формування поведінкових навичок, організацію самостійної діяльності дитини, сприяють повноцінному моральному і духовному розвитку.

Більшість методів виховання зосереджені на таких ключових аспектах:

- переконання – засноване на вербальному впливі, мета якого полягає в передачі дитині певних знань, формуванні у неї правильних моральних і соціальних установок;
- привчання – систематичний вплив, спрямований на формування у дитини стійких звичок через повторення і поступове засвоєння дій;
- навіювання – передбачає вербальне чи невербальне впливання на емоційно-вольову сферу дитини для формування у неї певного настрою або переконання;
- заохочення і покарання – використання позитивних або негативних стимулів для закріплення певної поведінки. Заохочення підкріплює позитивні дії, а покарання пригнічує небажані вчинки;
- особистий приклад – один з найсильніших методів виховання, адже діти копіюють поведінку дорослих, наслідуючи їх у різних життєвих ситуаціях;
- практична діяльність – організація взаємодії дитини з довкіллям, де вона вчиться через власні дії та їхні наслідки.

Отже, родинні методи мають бути різноманітними і гнучкими, що дозволяє батькам обирати найкращий підхід до своєї дитини, враховуючи її індивідуальні особливості, вікові характеристики і потреби.

Землянухіна Н. А. [20, 45] зазначає, що особливості застосування методів виховання в сімейному контексті зумовлюються низкою факторів, серед яких:

Підходи до визначення цілей і завдань виховання значно варіюються залежно від уявлень батьків про виховний процес. Вони можуть формулювати свої виховні цілі по-різному, орієнтуючись на власні цінності та уявлення про те, що є важливим у розвитку дитини. Це, своєю чергою, впливає на вибір методів, які використовуються в процесі виховання. Зміни в стосунках між членами родини та стилі сімейного життя також суттєво визначають підходи до виховання. Морально-психологічний клімат у сім'ї, тип взаємодії між її членами, а також загальний стиль життя родини прямо впливають на формування виховних моделей і вибір виховних методів.

Індивідуалізація виховання стає більш актуальною в сучасних сім'ях, оскільки здебільшого батьки виховують одного або двох дітей. Це дає змогу приділити більше уваги кожній дитині, адаптувати виховні підходи до її індивідуальних потреб і розвитку. Родинні зв'язки й емоційні стосунки між батьками та дітьми також відіграють важливу роль. Часто батьки ідеалізують здібності своєї дитини або перебільшують її досягнення, що може вплинути на вибір методів виховання, орієнтованих на підтримку або стимулювання цих якостей.

Особистісні якості батьків, їхня система цінностей, моральні орієнтири та рівень духовного розвитку визначають їхній підхід до виховання. Відповідно, вибір виховних методів відображає ці особистісні характеристики. Досвід і практичні навички батьків також відіграють важливу роль. Залежно від віку дитини, її психофізіологічних особливостей і потреб, батьки можуть обирати різні підходи до виховання. Чим більше у батьків практичного досвіду, тим гнучкіше і ефективніше вони можуть організовувати процес виховання.

Крім того, чутливість батьків до особливостей своєї дитини є важливим фактором, що впливає на виховний процес. Батьки, які виявляють уважність до своїх дітей, відчувають міру у застосуванні виховних методів, використовують такт у спілкуванні та вихованні, можуть більш гнучко і ефективно реагувати на різні ситуації. Така чутливість дає змогу краще

розуміти дитячі потреби та застосовувати відповідні виховні стратегії, що сприяє гармонійному розвитку особистості дитини.

Як зазначає Гершиганов Т.М. [9, 26], специфіка сімейного виховання проявляється у використанні "почуття об'єкту" (чутливого розуміння дитини), "почуття міри" (здатність визначати міру впливу), "почуття такту" (уміння поводитися з дитиною в різних ситуаціях), "почуття дотику" (розуміння психологічних аспектів взаємодії) та "почуття орієнтиру" (вміння визначати напрямки розвитку).

Для того щоб ефективно вивчати взаємини між батьками і дітьми, важливо розуміти існуючі стилі батьківського ставлення до дітей. Батьківський стиль – це узагальнена манера поведінки батьків у стосунках з дитиною, яка є типовою і незмінною в різних ситуаціях. Це стиль спілкування, через який батьки реалізують свої виховні підходи і впливають на розвиток дитини.

Отже, дослідження підходів до виховання дітей у сім'ї свідчить про те, що методи виховання, хоч і подібні до педагогічних, мають свою специфіку, обумовлену індивідуальними особливостями кожної сім'ї, культурними традиціями, моральними цінностями батьків та їхніми стосунками з дітьми.

В сучасній соціально-педагогічній і соціально-психологічній літературі існує багато класифікацій стилю виховання в родині, які ґрунтуються на певних критеріях і принципах. В межах нашого дослідження зупинимося на декількох, які, на нашу думку, найбільш поширені серед вітчизняних і зарубіжних вчених.

Перша класифікація в якості критерію виділяє тактику взаємодії батьків і дітей, а також стиль управління конфліктними ситуаціями (Скрипченко О.В. [38, 110], Дорошенко К.О. [14, 10] , Маяковська О. [31, 8] та інші). Вони виділяють авторитарний, демократичний, ліберальний, потуральний і нестійкий виховні стилі.

Авторитарний виховний стиль, заснований на тактиці диктату, характеризується суворим контролем і пригніченням особистих якостей та

свободи дитини. Відповідно до цього підходу, одні члени сім'ї, зазвичай дорослі, нав'язують свою волю, пригнічуючи ініціативність, самостійність та почуття гідності у інших членів сім'ї, найчастіше – у дітей. Батьки використовують жорсткі накази, примус і проявляють свавілля, що створює дискомфортну і навіть ворожу атмосферу для дитини. Дослідження свідчать, що такі методи виховання призводять до значних порушень у процесі формування особистості.

Одним із головних наслідків авторитарного виховання є те, що застосування тиску, насильства та погроз викликає у дітей негативні емоційні реакції, такі як грубість, агресивність та ворожість. Дитина може почати брехати, лицемірити або навіть відчувати відкриту ненависть до батьків. Це пов'язано з тим, що жорсткий тиск і вимоги не дають дитині можливості висловлювати свої почуття та думки, а також обмежують її у розвитку соціальних навичок.

Якщо авторитарні батьки все ж вдаються до крайніх заходів і вдається "зламати" опір дитини, то це часто супроводжується глибокими психологічними травмами. Авторитарний підхід до виховання часто обмежує можливість розвитку у дитини відповідальності та впевненості в собі, оскільки всі рішення приймаються за неї. Відсутність простору для прийняття власних рішень пригнічує в дитині будь-які прояви самостійного мислення та ініціативи.

Демократичний стиль сімейних стосунків, що базується на тактиці співробітництва, є одним із найбільш гармонійних і сприятливих підходів до виховання дітей. Він передбачає не лише активну участь батьків у житті дитини через підтримку та допомогу у вирішенні окремих завдань, але й створення атмосфери взаєморозуміння та взаємоповаги. У такій сім'ї відносини між батьками й дітьми вибудовуються на принципах партнерства, рівноправності та співпраці, що допомагає формувати здорові емоційні зв'язки та розвивати соціальні компетенції дитини.

Однією з ключових характеристик демократичного стилю виховання є взаємоповага. Батьки визнають і поважають індивідуальність своїх дітей, надають їм можливість висловлювати свою думку та враховують її при прийнятті рішень. Водночас діти також навчаються поважати думку та позицію батьків, що створює довірчі та відкриті стосунки в сім'ї. Це дає можливість дитині відчувати себе почутою і значущою, що підвищує її самооцінку та впевненість.

Ліберальний стиль виховання, також відомий як тактика невтручання, є одним із підходів до побудови міжособистісних стосунків у сім'ї. Цей стиль взаємодії між дорослими та дітьми вирізняється особливим підходом до розуміння ролей та потреб обох сторін. Він базується на визнанні того, що дорослі та діти мають право на власне, незалежне існування, що на перший погляд може здаватися прогресивним підходом. Однак, при детальнішому розгляді, виявляються значні недоліки такого методу виховання.

Потуральний виховний стиль, також відомий як тактика опіки й безоглядної любові, характеризується надмірною турботою з боку батьків, яка призводить до штучного усунення дитини від будь-яких складнощів, проблем і відповідальності. Батьки, керуючись бажанням уберегти своїх дітей від труднощів життя, власними силами прагнуть задовольнити всі їхні потреби, не даючи їм можливості самостійно вирішувати проблеми та долати життєві виклики.

Нестійкий стиль виховання є одним із найбільш проблемних підходів до виховання дітей, який характеризується непередбачуваними змінами у ставленні батьків до дитини. Цей стиль відрізняється частими і нелогічними переходами від одного типу виховної поведінки до іншого, що створює нестабільне та непередбачуване середовище для виховання дитини. Основною характеристикою нестійкого стилю виховання є непослідовність і непрогнозованість у взаємодії батьків з дитиною. Це може проявлятися у різких змінах від надмірної суворості до повної поблажливості, від активного залучення до повної байдужості, від надмірного контролю до повної свободи.

Такі "перепади" у поведінці батьків створюють хаотичне виховне середовище, яке негативно впливає на емоційний та психологічний розвиток дитини.

Для ефективного виховання батькам важливо прагнути до послідовності у своїх вимогах та оцінках, створювати стабільне емоційне середовище для дитини, та працювати над власною емоційною стабільністю. Це допоможе сформувати у дитини почуття безпеки, довіри до світу та здатність будувати здорові стосунки в майбутньому.

Класифікація стилів сімейного виховання, розроблена Е. Ейдеміллером [37, 264] та іншими, базується на критеріях ставлення батьків до дітей, основних методах виховання, а також на типах особистості, що формуються в підлітків під впливом конкретного стилю виховання. Вона включає кілька стилів сімейного виховання, які відповідають певним соціально-психологічним типам особистості, що формуються під впливом кожного з них.

Потуральний стиль – формує конформний соціально-психологічний тип особистості**.** У рамках цього стилю батьки демонструють надмірну опіку й піклування, намагаються задовольнити всі потреби дитини без будь-яких обмежень. Це призводить до формування в дитини залежності від думки інших, нездатності самостійно приймати рішення та схильності до пристосування до думок і очікувань оточуючих.

Змагальний стиль – сприяє формуванню пошукового соціально-психологічного типу особистості**.** Цей стиль характеризується стимулюванням ініціативи, бажанням досягати результатів, активно конкурувати з іншими. Підліток, вихований у цьому стилі, постійно прагне бути кращим, досягати успіху в різних сферах життя, а також розвиває навички самостійного пошуку шляхів досягнення мети.

Розважливий стиль – формує сенситивний соціально-психологічний тип особистості**.** Батьки, які дотримуються цього стилю, орієнтуються на глибокі емоційні стосунки з дитиною, підтримку її чуттєвого світу.

Внаслідок цього підліток виростає чутливим до емоцій, орієнтованим на переживання та соціальні взаємини.

Запобігливий стиль – призводить до формування інфантильного соціально-психологічного типу особистості**.** Цей стиль виховання передбачає надмірну турботу про дитину, звільнення її від будь-якої відповідальності, що робить її залежною, невпевненою, нездатною самостійно вирішувати складні питання та приймати важливі рішення.

Контролюючий стиль – формує тривожний соціально-психологічний тип особистості**.** Батьки, які практикують цей стиль, встановлюють жорсткі рамки контролю над дітьми, суворо стежать за їхньою поведінкою та діями. Як результат, підліток стає надмірно тривожним, обережним і нерішучим, боїться помилитися і відчуває постійний тиск відповідальності.

Співчутливий стиль – сприяє формуванню інтровертованого соціально-психологічного типу особистості**.** Такий стиль виховання базується на підтримці внутрішнього світу дитини, розвитку її здатності до саморефлексії та співпереживання. Підлітки, виховані у цьому стилі, схильні до замкнутості, віддають перевагу спілкуванню з собою або вузьким колом близьких осіб.

Гармонійний стиль сімейного виховання – формує гармонійний соціально-психологічний тип особистості**.** Це ідеальний стиль виховання, що поєднує в собі всі елементи підтримки, вимогливості, автономії та емоційної близькості. Діти, виховані в гармонійному середовищі, мають збалансовані особистісні характеристики, вміють керувати своїми емоціями, прагнуть до самореалізації та соціальної інтеграції.

Отже стиль сімейного виховання виступає ключовим фактором у формуванні особистості підлітка, визначаючи розвиток його соціально-психологічних характеристик. Різні підходи до виховання в сім'ї створюють унікальні умови, які безпосередньо впливають на формування життєвих орієнтирів, ціннісних установок молодої людини.

В залежності від обраного батьками стилю виховання відбувається становлення певного соціально-психологічного типу особистості, що проявляється у специфічних способах взаємодії з оточуючими, особливостях сприйняття світу та реагування на різні життєві ситуації. Це має довготривалий вплив на подальший розвиток підлітка, визначаючи його здатність до адаптації в соціумі, формування міжособистісних стосунків та загальне світосприйняття.

2.2. Ставлення батьків до дитини, як фактор її соціально-комунікативного розвитку

Серед багатьох факторів соціально-комунікативного розвитку дитини найбільш вагомими є фактори мікросоціальні, а точніше, фактори, які пов’язані з дисгармонією внутрішньосімейних стосунків і дисфункцій сім’ї взагалі.

У психолого-педагогічній літературі термін «динамічний сімейний діагноз» відображає процес встановлення причинно-наслідкових зв’язків між порушеннями у функціонуванні сім’ї та відхиленнями в соціально-комунікативному розвитку дитини чи підлітка. Це поняття передбачає глибокий аналіз взаємодій, що відбуваються в сімейному середовищі, і їхнього впливу на формування поведінкових та психологічних особливостей молодших членів родини.

На думку дослідників Лобанова А., Калашнікова Л. [28, 168], основна мета динамічного сімейного діагнозу – це визначення тих аспектів сімейних стосунків, які негативно впливають на дитину, що проявляється через порушення соціальної адаптації, комунікативних навичок, емоційної стабільності або навіть виникнення психологічних розладів. У таких випадках проблеми в сімейних відносинах можуть стати джерелом внутрішніх конфліктів у дитини, що призводить до труднощів у її поведінці, навчанні та соціалізації.

Діагностика в рамках цього підходу спрямована не лише на виявлення проблем у поведінці чи розвитку дитини, але й на аналіз загальної атмосфери в родини. Виявляючи основні джерела стресу або конфліктів у родинних стосунках, фахівці можуть розробляти стратегії для їх корекції з метою поліпшення психоемоційного стану дітей.

Таким чином, динамічний сімейний діагноз є важливим інструментом у психолого-педагогічній роботі з родинами, оскільки дозволяє комплексно оцінити причини труднощів у соціальному та комунікативному розвитку дитини, враховуючи всі аспекти родинного життя.

Серед факторів, що грають істотну роль у генезі порушень соціально-комунікативного розвитку дитини, виділяють: неправильне виховання дитини; тривалість впливу несприятливого середовища; відсутність відомої психологічної «зрозумілості» [39, 120].

На сьогоднішній день вже достатньо вивчені особливості виховної практики батьків та їх вплив на формування відхилень поведінки у дітей та підлітків. Особливо згубно впливає відсутність уваги батьків до виховання дитини.

Несприятливі сімейні умови обумовлюють виникнення особистісних порушень у дитини, неадекватних самооцінок, негативних міжособистісних стосунків. Цьому сприяє авторитарний стиль спілкування, гіперпротекція і гіпоопіка, емоційне нехтування та інші негармонійні типи виховання.

Алєксєєнко Т. [2, 65] підкреслює, що велика кількість підлітків із девіантною поведінкою виховується в дисгармонійних або функціонально неспроможних сім'ях, які не справляються з вихованням дітей. Ці сім'ї часто є конфліктними, де стосунки між подружжям хронічно загострені, або педагогічно неспроможними, де батьки демонструють низький рівень психолого-педагогічної культури. У таких сім'ях формуються неправильні виховні підходи та взаємостосунки між батьками і дітьми, що може негативно позначитися на розвитку дитини та її поведінці.

Дисгармонійна сім'я – це сім'я, яка не виконує своїх функцій щодо задоволення потреб усіх її членів, не сприяє їхньому особистісному розвитку через порушення ключових елементів сімейної динаміки. До таких елементів належать рольова структура сім’ї, емоційна прихильність та процеси комунікації. Якщо в родині відсутня емоційна підтримка, не налагоджені стосунки між батьками і дітьми, або не дотримуються основні соціальні та емоційні норми може привести до розвитку девіантних форм поведінки дитини.

Конфлікти в родині можуть підвищувати емоційну напругу та створювати для дитини несприятливе середовище, що не забезпечує їй належної підтримки. Порушення комунікативних процесів у сім'ї – це ще один важливий фактор, який ускладнює ефективне виховання. Якщо батьки не вміють належним чином взаємодіяти з дітьми, або між ними немає відкритого і довірливого спілкування, дитина може почуватися ізольованою, що підштовхує її до пошуку альтернативних способів самовираження, іноді через девіантну поведінку.

Е. Еріксон [47, 236] зазначає, що сімейне виховання завжди залежить від культурного та історичного контексту, в якому існує сім'я. Це означає, що кожна сім'я формує свої підходи до виховання дітей під впливом традицій, соціальних норм і умов, які домінують у суспільстві на певному етапі історії.

Проте, попри зовнішні впливи, кожна родина створює унікальну психологічну структуру взаємин між її членами. Відносини, що формуються в сім’ї, впливають на характер виховання, систему цінностей та соціальних норм, яких дотримуються батьки.

Родинна взаємодія має бути наповнена гуманістичним змістом, тобто взаємоповагою, розумінням, співчуттям та підтримкою. Це дозволяє дітям розвиватися в атмосфері емоційної безпеки і підтримки, що сприяє формуванню їхньої самосвідомості, соціальних і моральних якостей. Виховання в такому середовищі допомагає дитині не лише адаптуватися до

соціуму, а й розвивати власний потенціал, формуючи здорові та конструктивні стосунки з оточуючими людьми.

Таким чином, виховна функція родини є багатогранним і динамічним процесом, який залежить не лише від зовнішніх соціальних і культурних чинників, але й від внутрішньої психологічної структури сім'ї, яку створюють самі батьки через усвідомлене та гуманістичне виховання.

Кожна сім'я має свій унікальний виховний потенціал, який може бути більшою чи меншою мірою реалізований. Поняття «виховний потенціал родини» відображає сукупність характеристик і умов, що впливають на процес виховання дітей у сім'ї.

До першочергових елементів виховного потенціалу належать такі характеристики, як тип сім'ї (повна, неповна, багатодітна тощо) і її структура (наприклад, кількість і вік членів сім'ї, роль кожного в родинних відносинах). Матеріальна забезпеченість дуже важлива, оскільки вона створює умови для забезпечення базових потреб дитини, її розвитку і навчання. Місце проживання - місто, село, чи інші умови - впливає на доступ до освітніх і культурних ресурсів.

Не менш значимими є психологічний мікроклімат і моральна атмосфера в родині. Якщо стосунки між членами родини наповнені взаємоповагою, довірою та підтримкою, це створює сприятливе середовище для всебічного розвитку дитини передбачає надання їй емоційної підтримки, створення довірливої та відкритої атмосфери, де дитина відчуває свою значущість та цінність. Це допомагає дитині формувати позитивне самосприйняття, розвивати впевненість у собі, емоційну стабільність і здатність ефективно взаємодіяти з оточенням. Традиції і звичаї, які практикуються в родині, також мають виховне значення, оскільки вони формують у дитини моральні орієнтири і почуття належності до своєї культурної спільноти.

Соціальні установки та система цінностей родини значною мірою визначають виховні методи, якими користуються батьки, і те, які риси

особистості вони намагаються розвинути у своїх дітей. Моральні ідеали батьків виступають взірцем для дитини, допомагаючи їй формувати свої власні життєві цінності. Важливим аспектом є рівень культури і освіти батьків, адже від цього залежить їхнє розуміння виховних процесів та підходів до навчання і розвитку дітей.

Таким чином, виховний потенціал родини - це комплекс умов і характеристик, що визначають можливості сім'ї впливати на розвиток дитини, її формування як особистості. Це поєднання як матеріальних, так і морально-етичних чинників, які разом створюють унікальне середовище для виховання.

Скрипченко О.В. [37, 256] влучно підкреслює важливу особливість сімейного виховання – це формування в кожній родині унікальної системи виховання, яка часто складається несвідомо. Ця концепція заслуговує детального розгляду, оскільки вона має значний вплив на розвиток дитини та функціонування сім'ї в цілому.

Система сімейного виховання базується на чотирьох взаємопов'язаних аспектах, які визначають її ефективність та спрямованість.

Першим аспектом є розуміння батьками цілей виховання, які відображають їхнє бачення майбутнього своєї дитини. Ці цілі формуються під впливом власних цінностей, переконань та життєвого досвіду батьків, а також соціокультурного контексту, в якому живе родина.

Другий аспект полягає у визначенні конкретних виховних завдань, що відповідають загальним цілям та враховують вікові особливості дитини. Це включає розвиток конкретних якостей та навичок, необхідних для успішної соціалізації та особистісного становлення.

Третій аспект охоплює методи та прийоми виховання, які батьки використовують для досягнення поставлених цілей. Ці методи застосовуються "більш-менш цілеспрямовано", що вказує на поєднання свідомих та інтуїтивних виховних впливів.

Четвертий аспект стосується визначення сім'єю меж допустимого у вихованні, включаючи як фізичні, так і психологічні аспекти взаємодії з дитиною. Це формує унікальний для кожної родини набір правил та обмежень у вихованні.

Важливо підкреслити, що ця система виховання, далеко не завжди усвідомлена. Це означає, що багато аспектів виховання реалізуються інтуїтивно, на основі власного досвіду батьків, культурних традицій та неусвідомлених психологічних процесів. Це може призводити до певних протиріч та непослідовності у вихованні [37, 186].

Концепція батьківського ставлення як основи методів сімейного виховання є ключовою для розуміння динаміки сімейних відносин та їхнього впливу на розвиток дитини. Цей феномен представляє собою складну, багатовимірну структуру, яка формує загальний підхід батьків до виховання та взаємодії з дитиною.

Батьківське ставлення розглядається дослідниками як комплексна система, яка охоплює кілька ключових складових. Перша з них - емоційна складова, що включає різні почуття батьків до дитини, які можуть коливатися від безумовної любові до невдоволення або навіть відторгнення. Друга складова - поведінкові моделі спілкування, що відображають сталі шаблони взаємодії з дитиною в повсякденному житті. Третя - це сприйняття й розуміння особистісних якостей дитини, її можливостей, потреб і мотивів, що становить когнітивний компонент батьківського ставлення. Нарешті, батьки також інтерпретують і оцінюють вчинки дитини, що є ще одним аспектом когнітивної оцінки їхньої поведінки.

Важливо відзначити, що кожен з цих вимірів є комплексним і включає в себе емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти ставлення. Ці компоненти можуть бути представлені в різних пропорціях, що створює унікальну конфігурацію батьківського ставлення в кожній конкретній сім'ї.

Таким чином, батьківське ставлення є фундаментальним фактором, який визначає загальний стиль сімейного виховання. Воно формує емоційний

клімат в сім'ї, визначає характер взаємодії між батьками та дітьми, і в кінцевому рахунку впливає на формування особистості дитини, її самооцінку, соціальні навички та загальний психологічний добробут.

Батьки, які не звертають уваги на дитину, емоційно відсторонені та мало цікавляться її життям, можуть призвести до формування у дитини почуття непотрібності та низької самооцінки. Надмірне захоплення дитиною, постійні похвали можуть сприяти формуванню завищеної самооцінки та егоцентризму. Щира любов і повага, що проявляються у теплих почуттях та визнанні особистості дитини, сприяють формуванню здорової самооцінки та емоційної стабільності. Постійне невдоволення батьків, критика дитини можуть призвести до формування комплексу неповноцінності та невпевненості в собі. Задоволення всіх примх дитини може сприяти розвитку егоїзму та нездатності до самообмеження. Нарешті, позиція, зумовлена впливом низького рівня життя, коли батьки зосереджені на матеріальних проблемах і мало уваги приділяють емоційним потребам дитини, може призвести до формування почуття незахищеності та тривожності.

Важливо зазначити, що в реальному житті батьківське ставлення часто є комбінацією різних позицій, які можуть змінюватися залежно від ситуації. Усвідомлення цих аспектів може допомогти батькам більш ефективно будувати відносини з дітьми, створюючи сприятливе середовище для їхнього розвитку. Для психологів та педагогів ці концепції надають цінні інструменти для діагностики проблем у сімейних відносинах та розробки програм корекції батьківсько-дитячих відносин.

Фактор домінування-підпорядкування визначає ступінь контролю батьків над дитиною. У випадку домінування батьки намагаються здійснювати жорсткий контроль, встановлюючи суворі правила та вимоги, що може стримувати розвиток самостійності та ініціативності дитини. При підпорядкуванні батьки залишають дитині більше свободи, що може сприяти її саморозвитку, однак у разі надмірної пасивності з боку батьків це може призвести до браку необхідної підтримки з їхнього боку.

Залежність-незалежність як фактор сімейного виховання характеризує ступінь, до якої батьки стимулюють або, навпаки, обмежують самостійність дитини. У випадку залежності батьки схильні робити вибір за дитину, що обмежує її в можливостях самореалізації та формування власних рішень. Незалежність, натомість, передбачає розвиток відповідальності, коли батьки дозволяють дитині самостійно вирішувати питання, що стосуються її життя, і брати відповідальність за наслідки своїх рішень. Такий підхід стимулює розвиток автономної, відповідальної особистості.

Фактор співробітництва-конкуренції визначає характер взаємовідносин в родині. Співробітництво в сім'ї виражається у підтримці батьками прагнень дитини, емоційній та практичній допомозі у досягненні її цілей. Конкуренція, навпаки, може виражатися у прагненні батьків зберігати свою перевагу або встановлювати надмірно високі вимоги, що може призвести до розвитку напруженості у стосунках.

Скрипченко О.В. [38, 101] описує поняття рівня протекції як кількості часу, уваги та сил, що батьки приділяють вихованню дитини. Вони виділяють два протилежні типи виховання: гіперпротекція і гіпопротекція.

Гіперпротекція характеризується надмірною опікою та контролем з боку батьків, коли виховання дитини стає центральною справою їхнього життя. Такий підхід може перешкоджати формуванню самостійності дитини, обмежуючи її розвиток у межах очікувань та уявлень батьків.

Потуральна гіперпротекція характеризується надмірним захистом дитини від будь-яких життєвих труднощів. Батьки схильні перебільшувати навіть незначні досягнення дитини та вимагають такого ж ставлення від оточуючих. Відсутність обмежень та постійне потурання призводять до формування завищених вимог до себе та інших. Хоча такий стиль може розвинути у дитини прагнення до лідерства, часто їй бракує необхідної наполегливості та внутрішніх ресурсів для досягнення цілей. У майбутньому це створює розрив між очікуваннями та реальними можливостями.

При домінуючій гіперпротекції батьки встановлюють жорсткий контроль над життям дитини, обмежуючи її самостійність у прийнятті рішень. Надмірний нагляд та численні заборони можуть викликати два типи реакцій: активний протест і прагнення до емансипації або формування пасивної, залежної особистості, нездатної до самостійних дій. Такі діти часто виростають безініціативними, оскільки не мають досвіду самостійного прийняття рішень.

Гіпопротекція, навпаки, означає недостатню увагу батьків до дитини, коли її виховання відбувається лише за наявності серйозних проблем. У таких випадках дитина залишається поза увагою батьківської підтримки, що може призвести до емоційного відчуження, низької самооцінки та ризику девіантної поведінки.

При прихованій формі батьки демонструють лише формальний контроль, не вникаючи у реальні проблеми та потреби дитини. Це призводить до розвитку почуття емоційної ізоляції, відсутності необхідної підтримки, що може спричинити проблеми соціальної адаптації та навіть девіантну поведінку.

Гіпопротекція, або недолік опіки та контролю, є одним з найбільш несприятливих стилів виховання, особливо при акцентуаціях особистості, таких як нестійкий тип. У таких випадках підлітки, що мають схильність до нестабільної поведінки, за відсутності належного нагляду та чітких правил часто піддаються впливу вуличних компаній. Вони легко втягуються у поведінку, орієнтовану на миттєве задоволення та неробство. Такі підлітки потребують особливого контролю та структури в поведінці, оскільки без зовнішніх обмежень вони схильні до підпорядкування своїм імпульсам.

Емоційне нехтування з боку батьків також спричиняє серйозні психічні травми для підлітків, особливо якщо вони мають лабільну, сенситивну чи астеноневротичну акцентуацію. Діти, які відчувають брак любові та емоційної підтримки, стають вразливими до невротичних розладів. Вони зростаючи у таких умовах, часто страждають від емоційної відчуженості,

мають низьку самооцінку та складнощі у формуванні близьких стосунків у майбутньому.

Таким чином, рівень протекції має важливе значення у формуванні дитячої поведінки. Надмірна опіка або, навпаки, її брак можуть мати серйозні наслідки для розвитку особистості, впливаючи на формування таких рис, як відповідальність, самостійність, самооцінка та соціальна адаптація.

У рамках поведінкового аспекту сімейного виховання науковці розглядають такі важливі фактори, як домінування, підпорядкування, залежність, незалежність, а також співробітництво і конкуренція [41, 151]. Вони визначають характер взаємодії батьків із дитиною та впливають на формування її особистісних рис і поведінки.

Фактор домінування-підпорядкування визначає ступінь контролю батьків над дитиною. У випадку домінування батьки намагаються здійснювати жорсткий контроль, встановлюючи суворі правила та вимоги, що може стримувати розвиток самостійності та ініціативності дитини. При підпорядкуванні батьки залишають дитині більше свободи, що може сприяти її саморозвитку, однак у разі надмірної пасивності з боку батьків це може призвести до браку необхідної підтримки з їхнього боку.

Стійкі поєднання таких параметрів, як рівень протекції, домінування і емоційне ставлення, створюють кілька характерних негармонійних стилів виховання, які суттєво впливають на розвиток дитини та її соціально-психологічну адаптацію. Розглянемо детально кожен із основних стилів.

Жорстоке поводження включає систематичні суворі покарання при ігноруванні потреб дитини. Це може проявлятися як у фізичному насильстві, так і в емоційній холодності та ворожості. Наслідками такого виховання стають серйозні порушення емоційного розвитку, недовіра до людей, схильність до агресії або соціальної ізоляції.

Кожен із цих стилів виховання створює специфічні умови розвитку, які визначають особливості формування особистості дитини, її емоційної сфери та здатності до соціальної адаптації в майбутньому.

Таким чином, зазначені стилі виховання, засновані на різних поєднаннях рівня протекції та емоційного ставлення, можуть мати значний вплив на формування особистості дитини. Їхні наслідки можуть проявлятися в різних формах поведінкових і особистісних порушень, включаючи емоційну нестабільність, агресивність, низьку самооцінку, тривожність, відчуженість і відсутність самостійності.

Отже, розглядаючи дитячо-батьківські стосунки, можна виділити кілька основних параметрів, що визначають їх характер та впливають на соціально-психологічний розвиток дитини. Один з важливих параметрів – це ступінь розуміння потреб дитини . Відомі дослідники, такі як К. Хорні, А. Маслоу та К. Роджерс [30, 456] звертали увагу на те, що здатність батьків усвідомлювати і відповідати на потреби дитини є ключовою умовою для гармонійного розвитку її особистості. Емоційна підтримка і забезпечення базових потреб формують відчуття безпеки та довіри.

Контроль або автономія з боку батьків – ще один важливий фактор у вихованні [34, 240]. Надмірний контроль може обмежувати розвиток самостійності, тоді як надмірна свобода, навпаки, може призводити до безконтрольності. Оптимальним варіантом є поєднання контролю і автономії, що сприяє формуванню відповідальності і незалежності.

Також дослідники звертають увагу на вимогливість і строгість у вихованні. Д. Баумрінд [37, 76] та інші вивчали, як високі вимоги та очікування від дитини можуть сприяти її зрілості та формуванню відповідальності, проте надмірна строгість може викликати протест або зламати волю дитини.

Іншим важливим фактором є послідовність або непослідовність у вихованні. Скрипченко О.В. [37, 366] підкреслюює, що послідовність у дисциплінарних заходах допомагає дитині зрозуміти, що від неї очікують, тоді як непослідовність породжує почуття невпевненості, а самим важливим елементом є дисциплінарні впливи батьків, що визначають, наскільки чітко і справедливо батьки встановлюють правила і вимагають їх дотримання.

Дисципліна повинна бути адекватною і зрозумілою дитині, щоб виховання було ефективним.

Таким чином, дитячо-батьківські стосунки визначаються багатьма факторами, від рівня прийняття до ступеня контролю та послідовності у виховних діях. Важливими також є батьківський авторитет і задоволеність батьків процесом виховання, які впливають на загальну атмосферу в родині та на розвиток дитини як повноцінної соціальної особистості.

У формуванні виховної системи в конкретній сім'ї важливу роль відіграє те, як батьки розуміють та задовольняють основні потреби дитини. Зокрема, однією з ключових є потреба в безумовній позитивній увазі, яку досліджували такі психологи, як К. Роджерс та З. Фрейд [47, 279]. Вона передбачає безумовне прийняття дитини незалежно від її поведінки, що створює основу для розвитку почуття власної гідності та самоповаги.

Друга важлива потреба - потреба в приналежності та любові, яку розглядали А. Маслоу та К. Хорні [47, 312]. Ця потреба полягає в тому, що дитина повинна відчувати себе частиною сім'ї, отримувати любов та емоційну підтримку. Батьківська любов забезпечує відчуття психологічного комфорту і стабільності, що допомагає дитині розвивати здатність до побудови стосунків з іншими людьми.

Когнітивний компонент охоплює уявлення батьків про дитину, її потреби, здібності та особливості розвитку. Ці уявлення формуються на основі власного досвіду батьків, їхніх знань про дитячу психологію та розвиток, а також соціокультурних норм та очікувань. Важливо зазначити, що ці уявлення можуть бути як адекватними, так і викривленими, що безпосередньо впливає на характер виховання.

Емоційний компонент відображає ставлення батьків до дитини, їхні почуття та емоційні реакції на її поведінку. Цей аспект включає такі характеристики як прийняття-відторгнення, емоційна теплота-холодність, емпатія-байдужість. Емоційний компонент часто є визначальним у формуванні загального тону взаємодії між батьками та дитиною.

Поведінковий компонент є зовнішнім проявом внутрішніх когнітивних та емоційних процесів. Він включає конкретні дії, методи виховання, способи взаємодії з дитиною. Це може бути вибір дисциплінарних методів, способи заохочення та покарання, ступінь залученості в життя дитини тощо.

Важливо підкреслити, що всі компоненти мають рівне значення для формування певного типу виховання, і між ними існує тісний взаємозв'язок. Наприклад, уявлення батьків про те, що дитина потребує постійного контролю (когнітивний компонент), може призвести до тривожності за її безпеку (емоційний компонент), що в свою чергу виявиться у надмірній опіці та обмеженні самостійності дитини (поведінковий компонент).

При цьому когнітивний (уявлення) і емоційний (ставлення) компоненти складають внутрішню основу певного типу батьківського виховання. Вони формують ті принципи та цінності, якими керуються батьки у вихованні. Зовнішньо це проявляється у конкретних виховних впливах та способах взаємодії батьків з дитиною, що складає поведінковий компонент.

Важливо також зазначити, що реалізація сім'єю виховної функції залежить не лише від вищезгаданих компонентів, але й від структури сім'ї. Структура сім'ї виступає як єдність сталих взаємозв'язків між її членами і відіграє важливу роль у формуванні виховного середовища. Вона включає такі аспекти як склад сім'ї (повна чи неповна), кількість дітей, наявність старшого покоління, розподіл ролей та обов'язків між членами сім'ї.

Як один з несприятливих факторів сімейного виховання дослідники відзначають склад сім'ї (неповна сім'я, багатодітна сім'я). На думку Х.Білера і Х.Блюма неповна батьківська сім'я, тобто сім'я з порушеною структурою, грає велику роль у схильних до порушень поведінки дитини [47, 325].

Наприклад, в неповній сім'ї може бути підвищений ризик гіперопіки через бажання єдиного батька компенсувати відсутність другого. У багатопоколінних сім'ях можуть виникати конфлікти через різні підходи до виховання у батьків та прабатьків. Сім'ї з одним дитиною можуть бути більш схильними до надмірного фокусування на дитині, тоді як у багатодітних сім'ях діти можуть отримувати менше індивідуальної уваги.

Таким чином, для розуміння причин порушеного соціально-комунікативного розвитку дитини необхідно враховувати складну взаємодію когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів батьківського ставлення, а також структурні особливості сім'ї. Такий комплексний підхід дозволяє більш точно діагностувати проблеми у сімейних відносинах та розробляти ефективні стратегії корекції та підтримки здорового розвитку дитини.

Під час оцінки виховного потенціалу сім'ї потрібно враховувати рольову структуру родини, через яку може визначатися тип виховання в сім'ї (прийняття батьками щодо відношенню до дітей тієї чи іншої ролі).

Важливим аспектом вивчення процесу виховання є психологічний мікроклімат сім'ї, адже сім'я - це складна система, де взаємодіють як мінімум два покоління, тому стосунки між дитиною та батьками не можуть розглядатися окремо від інших внутрішньосімейних стосунків. Особливості особистості батьків та характер подружніх стосунків суттєво впливають на дитину, що було предметом досліджень багатьох науковців, зокрема Гаміна Т., Гончар О. [8, 247].

Завдання виховання можна розуміти як ряд фактичних і символічних сепарацій, і в оптимальному випадку необхідно, щоб діапазон реакцій батьків був гнучким і змінювався залежно від етапу розвитку дитини. У індивідів, які страждають особистісними розладами, звичні стратегії подолання труднощів і пов'язані з ними захисні механізми демонструють ряд емоційних реакцій і способів поведінкової експресії. Це одна з причин того, що такі батьки погано пристосовані для задоволення потреб своєї дитини, які міняються як від моменту до моменту, так і при переході від одного етапу розвитку до іншого [8, 457]. Таким чином, найбільш критичним «пусковим» (в психологічному плані – первинним) моментом порушень соціально-комунікативного розвитку дитини можуть виступати порушені стосунки з батьками. Мова йде про дисфункцію однієї з підсистем сім'ї – «дитячо-батьківської». Також причиною формування відхилень у спілкуванні та

поведінці дитини може бути дисфункція будь-якої іншої підсистеми сім'ї , або всієї сімейної системи.

Отже, аналізуючи взаємозв’язок дитячо-батьківських стосунків і соціально-комунікативного розвитку дітей і підлітків, можна зазначити, що несприятливі сімейні умови обумовлюють виникнення особистісних порушень у дитини, неадекватних самооцінок, негативних міжособистісних стосунків. Цьому сприяє авторитарний стиль спілкування, гіперпротекція і гіпоопіка, емоційне нехтування та інші негармонійні типи виховання. Багато дітей із порушеннями в соціально-комунікативній сфері особистості виховуються в функціонально неспроможних сім'ях, які не здатні ефективно виконувати свої виховні функції. Такі родини часто характеризуються постійними конфліктами між подружжям, що створює напружену атмосферу, в якій дитина змушена розвиватися. Конфліктні сім'ї формують негативне емоційне підгрунття для виховання, що призводить до розвитку у дітей низького рівня соціальної адаптації та труднощів у встановленні емоційно близьких стосунків.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ СТОСУНКІВ НА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РОЗВИТОК ШКОЛЯРІВ

3.1. Методи і методики дослідження

Мета дослідження: визначити взаємозв'язок особливостей дитячо-батьківських стосунків і соціально-комунікативного розвитку школярів.

Для виявлення впливу дитячо-батьківських відносин на розвиток комунікативних і організаторських здібностей було здійснено дслідження, яке можна розділити на три етапи: підготовчий етап, обробка результатів дослідження, та аналіз отриманих даних з формулюванням висновків.

Гіпотеза дослідження: характер батьківського виховання визначає особливості формування особистості підлітка: демократичний стиль створює основу для розвитку високої самооцінки та формування комунікативних і організаторських здібностей, тоді як індиферентність батьків призводить до зниження самооцінки та негативних змін у особистісному становленні.

Методи дослідження: для досягнення поставлених завдань було використано комплекс загальновизнаних теоретичних і експериментальних методів, зокрема: аналіз, порівняння, узагальнення філософської та психологічної літератури, систематизацію для визначення основних положень дослідження, а також анкетування, тестування та статистичні методи обробки отриманих даних.

Дослідження проводилось онлайн на базі Запорізької гімназії №98 Запорізької міської ради. До дослідження було залучено 30 родин (56 батьків) та 30 їх дітей, віком 14 - 17 років.

На підставі аналізу відповідних психодіагностичних методик, що досліджують вплив взаємин між батьками та дітьми на розвиток особистості

підлітка, було скомпоновано комплексний діагностичний інструментарій. Для батьків застосовувався опитувальник «Стилі батьківської поведінки» [48, 56]. Діагностика підлітків проводилась за допомогою двох методик: – «Методика оцінки комунікативних і організаторських здібностей» [21, 48] та опитувальник «Діагностика емпатії» [26, 65].

1. Опитувальник «Стилі батьківської поведінки».

Для діагностики стилю сімейного виховання батькам пропонувався тест, що містить 10 питань з чотирма варіантами відповідей (а, б, в, г). При виконанні тесту батьки обирали той варіант відповіді, який найбільш точно характеризує їхню взаємодію з підлітком.

Визначення домінуючого стилю виховання здійснюється шляхом аналізу частоти обраних відповідей. Стиль, якому відповідає найбільша кількість відповідей, вважається переважаючим у сім'ї. Методика дозволяє виявити один з чотирьох стилів виховання:

- демократичний;
- авторитарний;
- ліберальний;
- індиферентний.

Демократичний стиль виховання характеризується усвідомленням батьками своєї важливої ролі у розвитку особистості підлітка, при цьому зберігаючи баланс між керівництвом та наданням дитині простору для самостійного розвитку. Батьки, які дотримуються цього стилю, створюють чіткі правила для всіх членів сім'ї, підтримують ініціативу та самостійність підлітків, залучають їх до прийняття важливих сімейних рішень. Вони виявляють повагу до думки дитини, надають емоційну підтримку та практичну допомогу у вирішенні проблем. Такий підхід сприяє формуванню соціально адаптованої особистості з високою самооцінкою.

Авторитарний стиль виховання відрізняється жорстким контролем з боку батьків та чіткими, часто завищеними вимогами до дитини, які базуються на батьківському баченні її майбутнього. Такі батьки схильні до

надмірного контролю, обмеження самостійності підлітка та відсутності пояснень своїх вимог. Як наслідок, підлітки в авторитарних сім'ях часто страждають від невпевненості в собі, уникають самостійного прийняття рішень та перебувають у постійному конфлікті з батьками. Характерними рисами їхньої поведінки стають страх покарання та почуття провини, при цьому за відсутності контролю можливі прояви антисоціальної поведінки. Цей стиль виховання зазвичай призводить до формування низької самооцінки у підлітків.

Ліберальний стиль виховання характеризується надмірною цінністю дитини для батьків та схильністю до всепрощення. Відсутність чітких меж та обмежень обґрунтовується батьківською довірою до підлітка. Однак такий підхід має негативні наслідки: формування ворожого ставлення до тих, хто встановлює обмеження, нездатність враховувати потреби інших людей та розвиток неадекватно завищеної самооцінки. При цьому, незважаючи на зовнішню впевненість, підлітки з ліберальних сімей часто страждають від внутрішньої тривоги та невпевненості.

В сім'ях з індиферентним стилем виховання спостерігається виражена байдужість батьків до виховного процесу. Зосереджені на власних проблемах, такі батьки не приділяють належної уваги розвитку та потребам підлітка. За відсутності батьківської підтримки, підліток змушений покладатися виключно на власні сили у вирішенні життєвих проблем. Такий стиль виховання переважно призводить до формування заниженої самооцінки у підлітків.

Відсутність явного переважання відповідей однієї категорії вказує на суперечливий стиль виховання в сім'ї. Особливістю цього стилю є непослідовність виховних підходів та залежність батьківської поведінки від поточного емоційного стану. Для покращення ситуації таким батькам важливо визначити чіткі виховні пріоритети та сформувати усвідомлене розуміння як власної батьківської позиції, так і бажаного напрямку розвитку дитини.

2. «Методика оцінки комунікативних і організаторських здібностей».

Структура методики включає анкетування, де респондентам пропонується відповісти на запитання за бінарною системою оцінювання - "так" чи "ні".

У "Листі запитань" представлено систематизовані групи питань, що дозволяють діагностувати комунікативні та організаторські схильності особистості. Методика охоплює різноманітні аспекти цих схильностей, що забезпечує можливість отримання достовірних даних про їх розвиток у кількісному та якісному вимірах на основі наданих відповідей.

Кількісна обробка результатів тестування здійснюється за допомогою спеціального "ключа", який містить еталонні відповіді, що відображають максимальні показники розвитку комунікативних та організаторських схильностей. Діапазон кількісних показників методики варіюється від 0 до 1, де наближення до одиниці свідчить про високий рівень розвитку досліджуваних схильностей, а до нуля - про їх низький рівень.

Первинна кількісна характеристика виявлених схильностей визначається через оцінний коефіцієнт "К". Для забезпечення якісної інтерпретації отриманих результатів застосовуються спеціальні оцінні шкали, де кожному інтервалу кількісних показників ("К") відповідає конкретна якісна оцінка ("Q").

Низький рівень. У контексті дослідження комунікативних та організаторських здібностей учнів особливу увагу привертають ті, хто отримав оцінки 1 (Q-1) та 2 (Q-2). Ці категорії учнів демонструють низький рівень розвитку комунікації, що може мати значний вплив на їхню соціальну адаптацію та академічну успішність.

Вони не прагнуть бути в центрі уваги, уникають ситуацій, де потрібно проявляти ініціативу чи брати на себе відповідальність. Це свідчить про серйозні труднощі у сфері соціальної взаємодії та самоорганізації. Такі учні можуть відчувати значний дискомфорт у ситуаціях, що вимагають

спілкування або прояву лідерських якостей, що може негативно впливати на їхню загальну адаптацію в шкільному середовищі та подальшу соціалізацію.

Середній рівень. Учні, які отримали оцінку 3 (Q = 3), мають певні задатки в галузі соціальної взаємодії та організаторських навичок, але також підкреслюють потребу в подальшому вдосконаленні цих здібностей.

У них є їхнє прагнення до контактів з людьми. На відміну від учнів з нижчими показниками, вони виявляють певну ініціативу у встановленні соціальних зв'язків. Це свідчить про наявність базової соціальної мотивації, що є важливим фундаментом для подальшого розвитку комунікативних навичок.

Високий рівень. Учні з високим рівнем комунікативних і організаторських схильностей (Q = 4) та дуже високим рівнем (Q = 5) виявляють значні переваги у порівнянні з іншими групами. Вони виявляють схильність до громадської діяльності, проявляють ініціативу, допомагають іншим. Це вказує на розвинене почуття соціальної відповідальності та готовність до активної участі в житті спільноти. Їхні соціальні навички не тільки добре розвинені, але й проявляється активне прагнення використовувати ці вміння в практичних ситуаціях. Це позитивно позначається на соціальній адаптації, успіхах у навчанні та діяльності поза школою.

Учні, що отримали найвищу оцінку 5 (Q = 5), мають самий високий рівень комунікативних та організаторських здібностей Їхні характеристики виходять за межі простого володіння соціальними навичками - вони відчувають глибоку потребу в комунікативній і організаторській діяльності. Вони не просто реагують на соціальні ситуації, але активно створюють їх, формуючи навколо себе сприятливе соціальне середовище. Ця здатність до соціального конструювання є важливою лідерською якістю.

Такі учні демонструють лідерські якості, легко знаходять контакт з однолітками і дорослими, що сприяє їхній успішності у різних сферах життя. Вони показують впевненість у нових соціальних ситуаціях, швидко

адаптуються до незнайомого оточення. Ця здатність не губитися в новій обстановці є важливою соціальною навичкою, яка сприяє ефективній адаптації в різних життєвих ситуаціях.

3. Опитувальник «Діагностика емпатії» використовується для дослідження здатності до співпереживання, що проявляється у спроможності відчувати емоційні стани іншої людини через ідентифікацію з нею. Дослідження підтверджують взаємозв'язок між емоційною емпатією, загальним станом здоров'я особистості, її соціальною адаптивністю та рівнем розвитку комунікативних навичок [6, 68].

Структура опитувальника включає 25 суджень закритого типу (прямих та зворотних), щодо яких респондент має висловити міру своєї згоди чи незгоди. Використання градуйованої шкали відповідей від "повністю згоден" до "повністю не згоден" забезпечує можливість виявити тонкощі ставлення особистості до різних ситуацій міжособистісної взаємодії.

Обробка результатів методики здійснюється за допомогою спеціального Бланку підрахунку та відповідного ключа. Кожна відповідь респондента оцінюється за чотирибальною системою - від 1 до 4 балів.

Підрахунок загального показника відбувається через сумування отриманих балів. Рівень розвитку емпатійних здібностей особистості (здатності до емоційного відгуку на переживання інших) визначається шляхом конвертації первинних ("сирих") балів у стандартизовані показники за шкалою стенів.

Інтерпретація кількісних показників методики здійснюється за наступними рівнями: дуже високий рівень відповідає діапазону 82-90 балів, високий рівень - 63-81 бал, нормальний рівень - 37-62 бали, низький рівень - 12-36 балів, дуже низький рівень - 11 балів і менше.

Особи з високим рівнем емпатії характеризуються підвищеною психофізіологічною реактивністю. Їм властива яскрава емоційна експресивність та наявність досвіду емоційно насиченої взаємодії з батьками в дитинстві. Такі люди схильні до альтруїстичної поведінки та афіліації,

демонструють знижену агресивність та орієнтацію на позитивні соціальні й моральні цінності.

Варто зазначити, що надмірний розвиток емпатії може призвести до формування емоційної залежності, підвищеної вразливості та ускладнення соціальної адаптації, включаючи ризик психосоматичних розладів.

Особам із середнім рівнем емпатії притаманна схильність оцінювати інших переважно за їхніми діями. Вони ефективно контролюють власні емоції, проте можуть мати труднощі у прогнозуванні міжособистісних відносин.

Індивіди з низьким рівнем емпатії відчувають складнощі у встановленні соціальних контактів та демонструють дискомфорт у великих групах. Їм властиві утруднення у розумінні емоційних проявів інших, однак вони виявляють вищу ефективність в індивідуальній роботі та орієнтовані на раціональний підхід у оцінці інших.

Розвиток емпатійних здібностей можливий через удосконалення комунікативних навичок, розвиток умінь активного слухання, оволодіння техніками відображення емоцій, участь у тренінгах асертивності та практикування "гімнастики почуттів". Неефективні поведінкові стратегії можуть бути зумовлені як особистісними особливостями, так і недостатньою обізнаністю щодо конструктивних форм міжособистісної взаємодії.

Дослідження реалізовувалось через застосування комплексного підходу, що поєднував теоретичні та експериментальні методи. Теоретична складова включала аналіз та систематизацію філософських і психологічних джерел для формування концептуальних засад дослідження. Експериментальна частина базувалася на анкетуванні, тестуванні та статистичній обробці даних.

Процедура дослідження передбачала детальне інформування всіх учасників про цілі та методики, з наданням достатнього часу для відповідей.

3.2. Результати емпіричного дослідження

В якості основного діагностичного інструменту для визначення стилю батьківського виховання було обрано опитувальник «Стилі батьківської поведінки». Методика включає 10 питань та дозволяє ідентифікувати чотири стилі виховання: демократичний, авторитарний, ліберальний та індиферентний.

Вибірку дослідження склали 30 сімей (56 батьків). З метою захисту персональних даних та полегшення процедури обробки результатів кожній родині було присвоєно відповідний порядковий номер.

За результатами опитування батьків було встановлено такий розподіл стилів виховання:

- демократичний стиль переважає у 15 родинах;
- авторитарний стиль виявлено у 3 родинах;
- ліберальний стиль характерний для 7 родин;
- індиферентний стиль притаманний 5 родинам.

Аналіз результатів дослідження виявив наступний розподіл стилів сімейного виховання:

Демократичний стиль (15 родин) домінує серед досліджуваних сімей, що є позитивною тенденцією. Батьки, які дотримуються цього стилю, забезпечують оптимальний баланс між підтримкою, емоційною близькістю та наданням підлітку необхідної автономії. Такий підхід сприяє гармонійному розвитку особистості, формуванню комунікативних навичок та здатності до прийняття самостійних рішень.

Ліберальний стиль (7 родин) посідає друге місце. Такі батьки демонструють надмірну свободу у вихованні, що може мати негативні наслідки. Надмірна поблажливість часто призводить до формування у підлітків неповажного ставлення до оточуючих, егоцентризму та проблем з поведінкою в школі.

Індиферентний стиль (5 родин) характеризується байдужістю батьків до виховного процесу. При такому підході забезпечуються лише базові потреби дитини, тоді як емоційний та особистісний розвиток залишається поза увагою. Значна представленість цього стилю викликає занепокоєння щодо психологічного благополуччя підлітків у таких сім'ях.

Авторитарний стиль сімейного виховання посідає останнє місце серед виявлених у дослідженні. Лише три родини дотримуються цього підходу, що, безумовно, є позитивним аспектом, адже це свідчить про зменшення кількості сімей, які застосовують надмірний контроль та жорсткі обмеження у вихованні дітей. Водночас, навіть невелика кількість таких родин викликає певне занепокоєння, адже авторитарне виховання часто позбавляє дитину можливості розвивати самостійність та впевненість у собі.

У сім'ях з таким стилем виховання батьки беруть на себе абсолютний контроль над життям дитини, ухвалюючи всі рішення за неї та обмежуючи можливість самостійного вибору. Це створює відчуття «клітки», в якій дитина змушена слідувати встановленим правилам без можливості висловити власну думку чи проявити ініціативу. У результаті такі діти часто зростають невпевненими в собі, їм важко приймати власні рішення, а найголовніше — вони нерідко навіть не усвідомлюють власних бажань і потреб, оскільки звикли орієнтуватися виключно на волю батьків.

Таким чином, хоча частка авторитарних родин серед учасників дослідження є невеликою, сам факт їхньої наявності вказує на необхідність подальшого вивчення цього стилю виховання та його впливу на психологічний розвиток підлітків.

Результати дослідження стилів сімейного виховання подані нижче (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Результати аналізу батьківського виховання, отримані за допомогою опитувальника «Стилі батьківської поведінки»

Показник	Кількість родин	%
Демократичний стиль виховання	15	50
Авторитарний стиль виховання	3	10
Ліберальний стиль виховання	7	23
Індиферентний стиль виховання	5	17

Для наочного представлення результатів дослідження було створено діаграму (рис.3.1), яка відображає відсоткове співвідношення стилів сімейного виховання у вибірці з 30 родин.

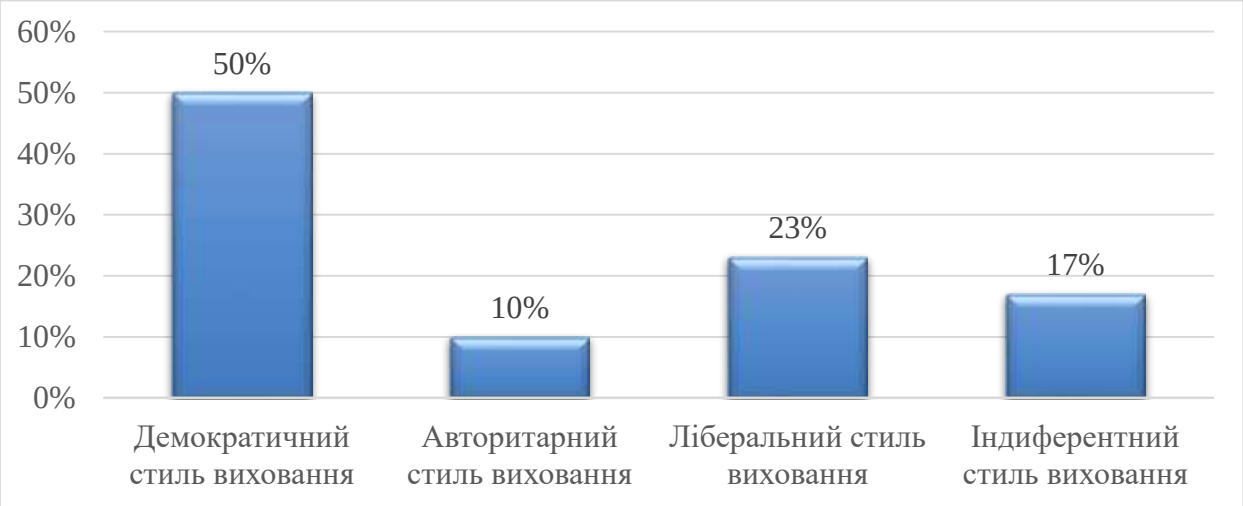

Рис. 3.1. Відсоткові результати аналізу батьківського виховання, отримані за допомогою опитувальника «Стилі батьківської поведінки»

Наступним етапом дослідження стало вивчення рівня самооцінки підлітків з використанням двох діагностичних методик. Це дозволило перевірити нашу гіпотезу про взаємозв'язок між стилем батьківського виховання та формуванням самооцінки підлітка.

Аналіз результатів тестування за «Методикою оцінки комунікативних і організаторських здібностей» (30 підлітків) (табл. 3.2) виявив таку картину:

Оцінку 5 (Q = 5), що відповідає дуже високому рівню прояву комунікативних та організаторських схильностей, виявлено у 7 підлітків . Ці учні демонструють яскраво виражену потребу в комунікативній та організаторській діяльності. Для них характерні швидка орієнтація в складних ситуаціях, невимушеність поведінки в новому колективі та здатність приймати самостійні рішення, швидко адаптуються до незнайомого оточення.

Оцінку 4 (Q = 4), що свідчить про високий рівень прояву досліджуваних схильностей, отримали 9 підлітків. Ці школярі демонструють впевненість у незнайомій обстановці, легко налагоджують контакти з однолітками, виявляють ініціативу в спілкуванні та беруть активну участь у громадській діяльності.

Оцінку 3 (Q = 3), яка характеризує середній рівень розвитку комунікативних та організаторських схильностей, виявлено у 8 підлітків. Вони прагнуть до спілкування, здатні відстоювати власну думку та планувати свою діяльність, проте потенціал їхніх схильностей не відрізняється високою стійкістю.

Оцінку 2 (Q = 2), що відповідає рівню нижче середнього, отримали 4 підлітки. У цих учнів комунікативні та організаторські схильності сформовані на недостатньому рівні, що може ускладнювати їхню соціальну адаптацію та міжособистісну взаємодію.

Оцінку 1 (Q = 1), яка свідчить про вкрай низький рівень прояву досліджуваних схильностей, виявлено у 2 підлітків. Ці школярі демонструють значні труднощі у встановленні міжособистісних контактів та організації власної діяльності (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Результати тестування за «Методикою оцінки комунікативних і організаторських здібностей»

Рівень прояву здібностей	Кількість підлітків	%
Дуже високий (Q = 5)	7	23
Високий (Q = 4)	9	30
Середній (Q = 3)	8	27
Нижче середнього (Q = 2)	4	13
Низький (Q = 1)	2	7

Наступна діаграмадемонструє відсоткові результати опитування підлітків (рис. 3.2.).

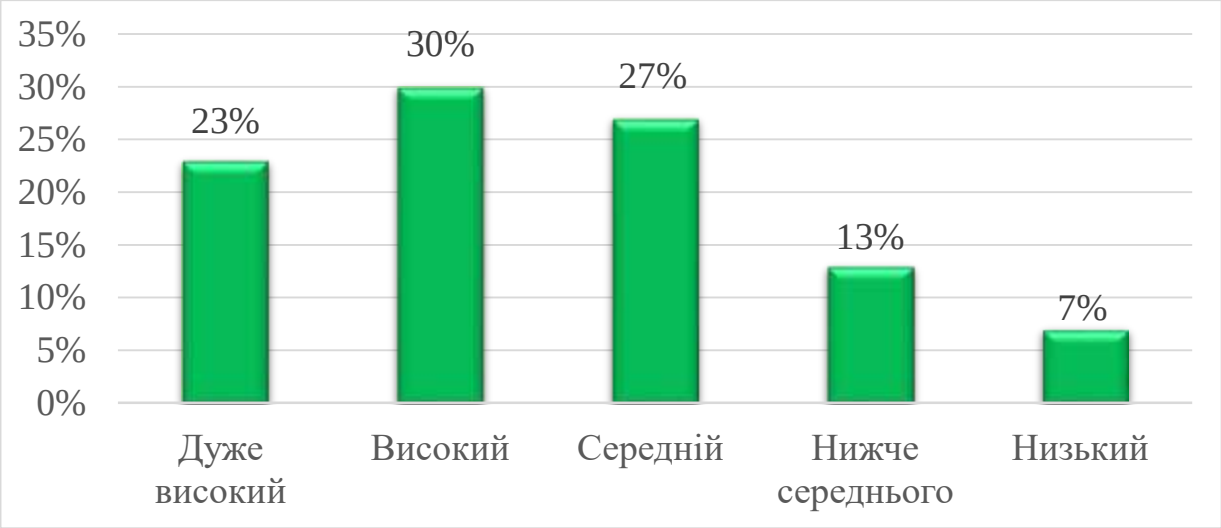

Рис. 3.2. Відсоткові результати тестування за «Методикою оцінки комунікативних і організаторських здібностей»

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що більшість досліджуваних підлітків (80%) мають середній та високий рівень розвитку комунікативних і організаторських здібностей, що є позитивним показником їхньої соціальної адаптації та особистісного розвитку.

Наступним етапом дослідження став аналіз рівня емоційного відгуку за опитувальником «Діагностика емпатії».

Дуже високий рівень емпатії (82-90 балів) виявлено у 4 підлітків. Ці учні демонструють яскраво виражену здатність до співпереживання, високу емоційну чутливість та схильність до альтруїстичної поведінки. Варто зазначити, що такий високий рівень емпатії може створювати ризик формування емоційної залежності та підвищеної вразливості.

Високий рівень емпатії (63-81 бал) зафіксовано у 8 підлітків. Для них характерна розвинена здатність до емоційного відгуку на переживання інших, виражена схильність до афіліації та орієнтація на морально-етичні цінності у міжособистісних відносинах.

Нормальний рівень емпатії (37-62 бали) продемонстрували 12 підлітків. Ці школярі виявляють збалансовану здатність до емоційного співпереживання, ефективно контролюють власні емоційні прояви, хоча іноді можуть мати труднощі у прогнозуванні розвитку міжособистісних відносин.

Низький рівень емпатії (12-36 балів) виявлено у 5 підлітків. Для них характерні певні складнощі у встановленні емоційного контакту з оточуючими, превалювання раціонального підходу в оцінці ситуацій та вища ефективність в індивідуальній діяльності порівняно з груповою.

Дуже низький рівень емпатії (11 балів і менше) зафіксовано у 1 підлітка. Такий показник свідчить про значні труднощі у розумінні емоційних станів інших людей та встановленні міжособистісних контактів (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Результати дослідження за опитувальником «Діагностика емпатії»

Рівень емпатії	Кількість підлітків	%
Дуже високий	4	13
Високий	8	27
Нормальний	12	40
Низький	5	17
Дуже низький	1	3

Високі показники по здатності до емпатії перебувають у зворотному зв'язку з агресивністю і схильністю до насильства; високо корелюють з поступливістю, готовністю вибачати інших (але не себе), готовністю виконувати рутинну роботу.

Аби можна було наглядно побачити дані результати, ми їх оформили у діаграму (рис. 3.3.).

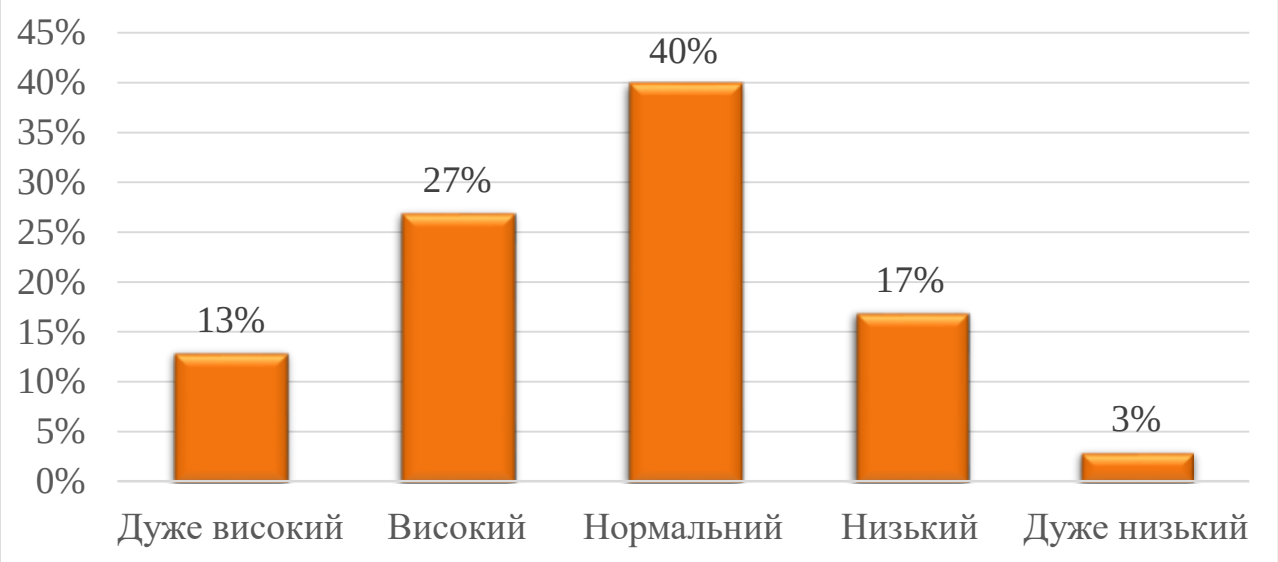

Рис. 3.3. Відсоткові результати дослідження за опитувальником «Діагностика емпатії»

Аналіз результатів дослідження показує, що більшість підлітків (80%) демонструють нормальний та високий рівні емпатії, що свідчить про достатній розвиток їхніх здібностей до емоційного співпереживання та сприятливі передумови для формування конструктивних міжособистісних відносин.

3.3. Статистичний аналіз залежності соціально-комунікативного розвитку школярів від стилів батьківського виховання

Для встановлення взаємозв'язку між стилями батьківського виховання та соціально-комунікативним розвитком школярів було проведено статистичний аналіз отриманих даних. У дослідженні взяли участь 30 родин

(56 батьків) та 30 їхніх дітей віком 14-17 років. Для визначення статистично значущих взаємозв'язків між досліджуваними параметрами було використано комплексний аналіз отриманих даних та порівняння результатів між групами з різними стилями виховання. Всі розрахунки проводилися з використанням стандартизованих методів математичної статистики. Результати приведені нижче (табл.3.4).

Таблиця 3.4.

Взаємозв'язок стилів виховання та показників соціально-комунікативного розвитку

Стиль виховання	Частка у вибірці	Рівень комунікативних здібностей	Рівень емпатії
Демократичний	50%	80%	75%
Авторитарний	10%	30%	35%
Ліберальний	23%	45%	40%
Індиферентний	17%	25%	20%

У родинах з демократичним стилем виховання, який становить половину досліджуваної вибірки, спостерігається найвищий відсоток підлітків з розвиненими комунікативними здібностями. В цій групі 80% підлітків демонструють високий та дуже високий рівень комунікативних здібностей, а 75% показують високий рівень емпатії. Такі показники свідчать про значний позитивний вплив демократичного стилю на соціально-комунікативний розвиток підлітків.

В сім'ях з авторитарним стилем виховання, який представлений у 10% вибірки, показники соціально-комунікативного розвитку значно нижчі. Лише третина підлітків (30%) демонструє високий рівень комунікативних здібностей, а 35% мають високий рівень емпатії. Це може свідчити про те, що надмірний контроль та обмеження самостійності негативно впливають на розвиток соціальних навичок.

При ліберальному стилі виховання, який спостерігається у 23% вибірки, показники мають середній рівень: 45% підлітків демонструють високий рівень комунікативних здібностей, а 40% – високий рівень емпатії. Такі результати можуть бути пов'язані з недостатньою структурованістю виховного процесу та відсутністю чітких орієнтирів у соціальній взаємодії.

У родинах з індиферентним стилем виховання, який становить 17% вибірки, спостерігаються найнижчі показники соціально-комунікативного розвитку. Лише чверть підлітків (25%) показує високий рівень комунікативних здібностей, а 20% демонструють високий рівень емпатії. Ці дані вказують на те, що відстороненість батьків та недостатня емоційна підтримка суттєво перешкоджають формуванню соціальних навичок. Дані результати демонструють наступні діаграми (рис 3.4 та рис. 3.5).

Рис. 3.4. Взаємозв'язок стилів виховання та показників рівня комунікативних здібностей

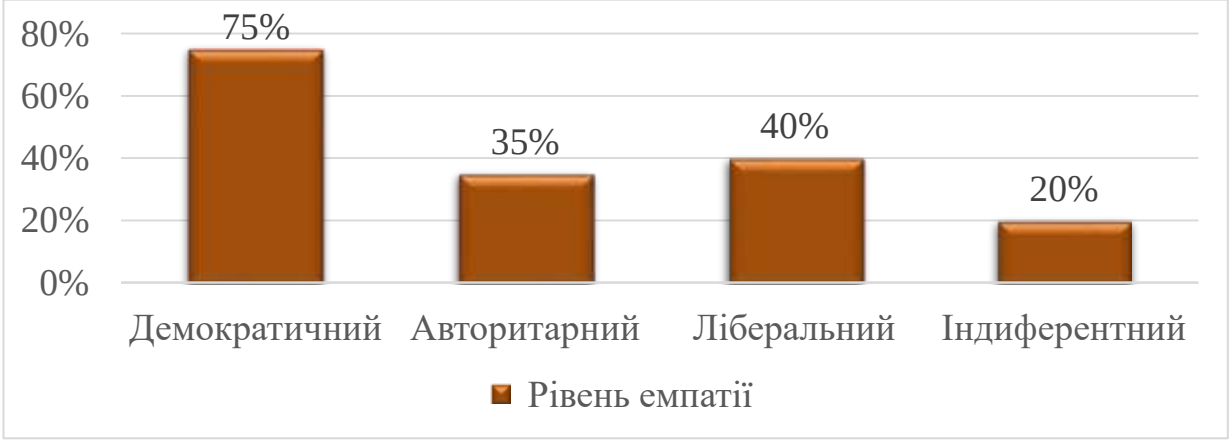

Рис. 3.5. Взаємозв'язок стилів виховання та показників рівня емпатії

На основі проведеного аналізу можна стверджувати про наявність чіткого взаємозв'язку між стилем батьківського виховання та рівнем соціально-комунікативного розвитку підлітків. Найбільш сприятливим для розвитку комунікативних здібностей та емпатії виявився демократичний стиль виховання, при якому спостерігаються найвищі показники за обома параметрами. Авторитарний та індиферентний стилі виховання показують значно нижчі результати, що свідчить про їх негативний вплив на соціально-комунікативний розвиток підлітків. Ліберальний стиль демонструє середні показники, що вказує на його неоднозначний вплив на розвиток досліджуваних характеристик.

Враховуючи отримані результати, рекомендується проведення просвітницької роботи серед батьків щодо переваг демократичного стилю виховання та його впливу на розвиток соціально-комунікативних навичок підлітків. Особливу увагу слід приділити родинам з індиферентним та авторитарним стилями виховання, де показники розвитку дітей найнижчі. Доцільним є створення спеціальних програм підтримки для сімей з різними стилями виховання, які б враховували специфіку кожного стилю та його вплив на розвиток дитини. Також важливим є впровадження диференційованого підходу до розвитку комунікативних здібностей підлітків з урахуванням особливостей їхнього сімейного виховання.

З точки зору подальших досліджень, рекомендується розширення вибірки для отримання більш репрезентативних даних, а також проведення довготривалого дослідження для відстеження динаміки розвитку соціально-комунікативних здібностей підлітків у контексті різних стилів батьківського виховання.

Таким чином, результати статистичного аналізу підтверджують гіпотезу дослідження про наявність стійкого взаємозв'язку між стилем батьківського виховання та соціально-комунікативним розвитком підлітків.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження дитячо-батьківських стосунків як чинника соціально-комунікативного розвитку школярів можна зробити ряд важливих висновків, які розкривають сутність та значення цього процесу.

У сучасній психологічній науці поняття "соціально-комунікативний розвиток особистості" розглядається як комплексний процес формування соціальної та комунікативної компетентності на певному віковому етапі. Це визначення підкреслює динамічний характер розвитку та його залежність від вікових особливостей індивіда, яке передбачає не лише пасивне пристосування до соціального середовища, але й активне засвоєння та формування соціальної реальності. Цей процес відбувається через різноманітні форми взаємодії особистості з оточенням: діяльність, поведінку, спілкування, тощо. Ключовим аспектом соціальної компетентності є гармонізація усвідомлення соціальних потреб та ціннісних орієнтацій особистості, що дозволяє їй ефективно функціонувати в суспільстві. Вона охоплює знання соціально-психологічних факторів та вміння використовувати їх у конкретній діяльності, що передбачає розуміння соціальних норм, правил взаємодії, психологічних особливостей комунікації та здатність застосовувати ці знання на практиці.

Висновок щодо сутності соціально-комунікативного розвитку особистості підкреслює комплексність та багатогранність цього процесу. Це не просто набуття окремих навичок або знань, а глибокий та всеосяжний процес формування особистості.

Соціально-комунікативний розвиток розглядається як процес засвоєння і формування особистістю сукупності особистісно-психологічних методів взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Це означає, що індивід не просто пасивно сприймає соціальні норми та правила, а активно формує власні стратегії взаємодії з оточуючим світом.

На кожному віковому етапі соціально-комунікативний розвиток школярів має свої унікальні характеристики. Ці особливості проявляються у способах спілкування дитини з батьками та однолітками, у формуванні ставлення до себе та соціального оточення. Важливо відзначити, що ці аспекти розвитку тісно взаємопов'язані між собою.

Було доведено ключову роль стилю сімейного виховання у формуванні соціально-комунікативних навичок школярів. Стиль сімейного виховання розглядається як комплексне явище, що охоплює узагальнені, характерні та неспецифічні методи спілкування батьків з дитиною.

Виховний стиль представлено як складну систему, що включає когнітивний компонент, який відображає уявлення батьків про особистість дитини та її потреби. Емоційний компонент характеризує емоційне ставлення батьків до дитини та її ролі у їхньому житті. Поведінковий компонент включає методи впливу на дитину та особливості взаємодії з нею, а стилі виховання відіграють дуже важливу роль в соціально-комунікативному розвитку дитини. Розуміння цих стилів та їх впливу на розвиток дитини є вкрай важливим для батьків, педагогів та психологів. Воно дозволяє більш ефективно вибудовувати стратегії виховання, враховуючи індивідуальні особливості дитини та специфіку сімейної ситуації.

Дослідження виявило основні фактори, що впливають на виховання дитини.

Перший фактор - це наскільки батьки розуміють потреби своєї дитини та здатні їх задовольняти. Сюди входить вміння батьків розпізнавати емоційний стан дитини, забезпечувати необхідні умови для розвитку, вчасно реагувати на фізичні потреби, підтримувати соціальні контакти дитини та створювати сприятливе середовище.

Другий важливий фактор - це загальне ставлення батьків до дитини, яке може проявлятися у двох протилежних формах. З одного боку, це прийняття, що виражається через виявлення любові, турботи, підтримки та розуміння унікальності дитини. З іншого боку - нехтування, яке проявляється

через ігнорування потреб, відсутність емоційного контакту та неуважність до особливостей та інтересів дитини.

Ці параметри є визначальними у формуванні здорових дитячо-батьківських стосунків та повноцінного розвитку особистості дитини. Вони створюють основу для емоційного благополуччя та гармонійного розвитку дитини в сімейному середовищі.

Ще одним аспектом є ступінь дистанції у стосунках, яка характеризується тим, наскільки близькими або віддаленими є батьки від дитини в емоційному сенсі. Важливу роль у цьому відіграє емоційна близькість і прихильність, а також рівень згоди та взаєморозуміння між батьками і дитиною. Наступний важливий параметр - це контроль або автономія, що відображає баланс між обмеженням і наданням свободи дитині.

Послідовність або непослідовність у виховних діях є ще одним ключовим аспектом. Постійність батьків у своїх очікуваннях і реакціях сприяє формуванню стабільної моделі поведінки у дитини. Нарешті, дисциплінарні впливи охоплюють те, як батьки застосовують правила і дисципліну у сім'ї, від чого залежить емоційний і поведінковий розвиток дитини.

Виділені фактори виховання, що впливають на розвиток соціально-комунікативних навичок дітей та підлітків, можна систематизувати за кількома ключовими параметрами. Одним із важливих факторів є рівень протекції або опіки, що визначає кількість уваги та часу, який батьки приділяють дитині. Від рівня протекції залежить, наскільки дитина відчуває підтримку, чи не залишається поза увагою батьків. Як надмірна опіка (гіперпротекція), так і її нестача (гіпопротекція) можуть негативно вплинути на розвиток комунікативних навичок і соціальну адаптацію дитини.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що демократичний стиль виховання, який виявлено у 50% родин, демонструє найвищі показники соціально-комунікативного розвитку підлітків, де 80%

дітей мають високий рівень комунікативних здібностей та 75% - високий рівень емпатії. Натомість, найнижчі показники спостерігаються при індиферентному стилі виховання (17% родин), де лише 25% підлітків демонструють високий рівень комунікативних здібностей та 20% - розвинену емпатію, що підтверджує суттєвий вплив стилю батьківського виховання на соціально-комунікативний розвиток школярів

Для упорядкування дитячо-сімейних стосунків спільно з шкільним психологом було представлено психокорекційну програму для батьків, діти яких виявили низький рівень соціально-комунікативного розвитку. У програмі використовувались дві основні форми роботи: індивідуальна - через особисті консультації з психологом, та групова - через участь у соціально-психологічних тренінгах. Це дозволило створити комплексний підхід до вирішення поставлених завдань, поєднуючи переваги персональної роботи з можливостями групової динаміки.

Метою даного тренінгу є сприяння розвитку батьківської компетентності через усвідомлення та аналіз механізмів спілкування на засадах діалогу, а також розвиток умінь і навичок ефективної взаємодії з дітьми в сімейному середовищі. Основна увага приділяється розумінню психічного розвитку дитини, що є важливим елементом ефективного виховання. Батьки отримають знання про те, як вибудовувати здорові психологічні межі у стосунках, поважаючи особистий простір кожного члена сім'ї. Додатково вони освоять техніки ефективної комунікації, спрямованої на особистісний розвиток, та навчаться впевнено відстоювати свою позицію, зберігаючи повагу до інших.

Тренінг спрямований на те, щоб батьки могли критично осмислити стереотипи, які часто закріплюються в їхніх підходах до сімейного виховання, і знайти нові, більш гнучкі підходи. Важливим аспектом є також розширення знань щодо ролі емоцій у становленні особистості дитини. Учасники матимуть можливість практикувати навички емпатійного реагування на дитячу поведінку, що сприятиме встановленню емоційно здорових стосунків у родині.

Окрему увагу приділено розвитку вмінь будувати діалогічну взаємодію, яка є основою для вирішення проблемних сімейних ситуацій. Учасники тренінгу навчаться знаходити спільні рішення та зберігати взаємоповагу, що забезпечить гармонійні стосунки між батьками та дітьми.

Проведене дослідження підтверджує, що характер взаємин між батьками та дітьми безпосередньо впливає на те, як розвиваються соціальні та комунікативні здібності школярів.

Коли батьки обирають демократичний стиль виховання, це створює сприятливі умови для розвитку дитини. У таких дітей краще формуються навички спілкування, вони успішніше проявляють лідерські якості, вміють співпереживати іншим та контролювати свої емоції під час взаємодії.

Натомість неправильні підходи до виховання негативно позначаються на розвитку дитини. У таких випадках діти часто демонструють захисну агресивну поведінку, відчувають самотність, мають труднощі у спілкуванні. Їм складно не лише висловлювати власні думки та почуття, але й розуміти емоційний стан інших людей та адекватно на нього реагувати.

Таким чином, стиль батьківського виховання та якість сімейних стосунків є визначальними факторами у формуванні соціально-комунікативної компетентності школярів. Це підкреслює важливість створення гармонійного середовища в сім'ї для повноцінного розвитку особистості дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєва Н.А. Взаємини підлітка в сім'ї. *Виховання школярів*. 2005. № 7. С. 17–22.

2. Алєксєєнко Т. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. *Український соціум.* Київ, 2018. С. 63-67.

3. Архипова С.П. Професійна компетентність і професійність соціального працівника: сутність і шляхи розвитку. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2004. № 2. С. 9–19.

4. Барков В. І. Як визначити творчі здібності дитини. Київ: Україна, 1991. 79с.

5. Блинова О.Є. Психодіагностика. Психометричні основи конструювання тестів: навч. посібник. Херсонський держ. ун-т, 2007. С. 171-174.

6. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 340 с.

7. Венгер Г. Теоретичні основи дослідження рольових відносин у дистантних сім'ях. *Вісник КНУ ім.. Т. Г. Шевченка.* Серія: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. 2013. № 1. С. 17-19.

8. Гаміна Т., Гончар О. Педагогіка сімейного виховання.: навч. посіб. Луганськ: Альма-матер, 2012. 523 с.

9. Гершиганов Т.М. Про культуру сімейних стосунків. *Виховання школярів*. 2001. № 3. С. 25–27.

10. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

11. Гошовський Я.О. Психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей підлітків в умовах інтернатного закладу. Луцьк: ПП Іванюк, 2013. С.181-236.

12. Гріб О. Розвиток емоційного світу та комунікативних здібностей дітей. *Психолог.* 2009. №8. С. 21-22.

13. Гурська І. В. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підітка: теоретична експлуатація : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2021 р. Запоріжжя, 2021. С. 102-104.

14. Денисенко А.О., Дорошенко К.О. Батьківська любов як один з ведучих чинників у процесі виховання. *Наука і освіта.* 2007. № 1–2. С. 7–10.

15. Денисов І. Стрес та стресові стани як чинник асоціальної поведінки в підлітковому віці. *Наука і освіта.* 2010. № 3. С. 28-32.

16. Дмитренко А. К. Психологія сімейного виховання. Чернівці: Прут, 2001. 280 с.

17. Заброцький М.М. Вікова психологія. Київ: МАУП, 1998. 92 с.

18. Заброцький М.М. Комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування. Житомир: Волинь, 2000. 132 с.

19. Зелінська Т. Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція : навч. посіб. Київ: Каравела, 2016. 256с.

20. Землянухина Н.А. Вплив сімейних відносин на формування особистості дитини. *Соціальна педагогіка*. 2003. № 1. С. 81–84.

21. Ігнатович О. М., Татаурова-Осика Г. П., Шевенко А. М. Психологія професійної діагностики та професійного консультування: практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2021. 225 с.

22. Кондратюк В.М. Вивчення методів сімейного виховання. *Початкова школа.* 1999. № 1. С.70 – 71.

23. Косарєва О., Рудь Г. Особливості прояву механізмів психологічного захисту в підлітковому віці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівн. держ. гуманіт. ун-ту. Рівне, 2010. Вип. 2 (43). С. 84-87.

24. Костіцина Є.А. Вплив типів сімейного виховання на підлітка і його ставлення до батьків. *Психологічна наука і освіта*. 2001. № 2. С.59–65.

25. Кузікова С. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2015. 384с.

26. Лемак М. В., Петрище В. Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 615 с.

27. Лєпіхова Л. Соціально-психологічна компетентність у педагогічній взаємодії. *Вища освіта України*. 2004. №3. С.87–102.

28. Лобанова А., Калашнікова Л. Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій: навч. посіб. Київ: Каравела, 2012. С.168–169.

29. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : хрест. Київ : Знання, 2005. 767 с

30. Марченко О. В. Трансформація освітнього простору в історико-філософській ретроспективі. *Гілея.* 2011. № 44. С. 449-457.

31. Маяковська О. Практичні навички спілкування дорослих для збереження гідності дитини. *Психолог.* 2007. №2. С. 3-9.

32. Миронець М. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта.* 2013. № 1/2. С. 66- 68.

33. Папуча М.В. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. Ніжин: Ред. видавн. відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2001. 147 с.

34. Поліщук В. Симптоматика переживань юнаками кризи 17 років. *Пробл. заг. та пед. психології : зб. наук. пр*. 2011. С. 235-243.

35. Щербакова І. М., Стадник Г. А. Психодіагностика професійного самовизначення особистості: навч.-метод. посіб. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. 324 с.

36. Радчук Г.К. Сімейне виховання (освітній тренінг для батьків): навчально-методичний посібник. Тернопіль: ТНПУ, 2007. 121 с.

37. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.

38. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Загальна психологія. Підручник. Кондор. 2023. 464 с.

39. Скрипченко О.В., О. Історія психології : навч. посіб. Харків: МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 320 с

40. Сухар К. Помилки сімейного виховання. *Виховання школярів*. 2005. № 3. С. 46–52.

41. Терещенко М. Емпіричне дослідження дитячо-батьківських стосунків як фактора становлення образу сім'ї дошкільників. *Вісник НПУ ім. М. П. Драгоманова. Інституту розвитку дитини.* Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ, 2012. Вип. 23. С.158-166.

42. Трофімов Ю. Л. Психологія: підручник. Київ: Либідь, 2000. С. 468-510.

43. Цуркан Т.Г. Взаємини дитини і батьків як визначальний фактор впливу на формування особистості. *Наука і освіта*. 2015. №3. С. 13-19.

44. Чепелєва Н.В. Становлення професійної компетентності в системі вузівської підготовки практичних психологів. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія*: матеріали методологічного семінару АПН України, 1998 р. 1998. С. 52-69.

45. Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. *Соціальна психологія.* 2009. № 6. С. 148- 153.

46. Швачко О. В. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2002. С. 64-71.

47. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.

48. Baumrind D. Current patterns of parental authority. *Dev Psychol*. 1971. № 4. P. 1–103.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тренінг для батьків «Ефективна взаємодія між батьками та дітьми»

Зміст тренінгу.

«Правила роботи в групі».

Мета: пояснити важливість створення та дотримання групових правил для ефективної спільної діяльності.

Хід проведення.

Пропоную учасникам створити такі умови, які забезпечать комфорт кожного та сприятимуть ефективній роботі в групі

Для ефективної роботи в групі важливо дотримуватися таких принципів:

«Тут і тепер» – обговорення повинно стосуватися того, що відбувається у групі в даний момент.

Персоніфікація висловлювань – уникати узагальнених суджень, замінюючи їх на особисті твердження, такі як «я вважаю» або «я думаю».

Акцентування на мові почуттів – замість оцінювальних суджень слід описувати власні емоції, наприклад, «я почуваюся ображеним, коли ти...».

Активність – залученість кожного учасника в процесі спілкування, готовність досліджувати нові ідеї.

Довірливе спілкування – відкритість і щирість у вираженні своїх емоцій.

Пунктуальність – дотримання встановленого розкладу, увага до часу проведення занять.

Принцип добровільності означає, що учасники можуть відмовитися від виконання завдання, якщо вважають його надто складним або неприйнятним з інших причин.

На основі цих принципів формулюються правила роботи, які відповідають особливостям діяльності конкретної групи та враховують

потреби її учасників. Правила відображають реальні процеси та явища, які можна спостерігати у модельованих умовах (висять на дошці).

Кожен учасник має право висловлювати свою думку за бажанням.

Учасники ставляться з повагою до цінностей і поглядів інших, навіть якщо не погоджуються з ними.

Обговорюють ідеї та пропозиції, а не людей, які їх висловили.

Коментарі та зауваження мають бути лаконічними та стосуватися суті.

Учасники відкриті до сприйняття інших точок зору, навіть захищаючи власну.

Конфлікти та розбіжності вирішуються мирним шляхом, зважаючи на інтереси всіх та дотримання правил.

Група прагне до створення відкритої, конструктивної та дружньої атмосфери.

Метафора «Річка та береги».

Мета: сприяти усвідомленню учасниками на емоційному рівні важливості впливу батьків на формування особистості дитини.

Хід проведення: Тренер запрошує учасників ознайомитися з метафорою про дитину та її розвиток. Він порівнює дитину з річкою, яка може бути стрімкою та веселою або ж повільною та глибокою. Рух річки є вільним і невимушеним, але її напрямок завжди визначається руслом – берегами, які символізують батьків. Якщо батьки мають стійкі ціннісні установки та розуміють, що важливо для дитини, то ці «береги» будуть міцними і надійними, забезпечуючи дитині відчуття захищеності та впевненості.

Тренер підкреслює, що річка без берегів з часом розтікається і перетворюється на болото, так само і дитина, яка позбавлена підтримки та належного батьківського нагляду, може втратити чіткі життєві орієнтири та чітке розуміння своїх бажань і потреб. Це може призвести до впливу сторонніх осіб або тиску з боку оточення на формування життєвих поглядів.

Далі тренер розповідає про те, що діти наслідують своїх батьків, копиюючи їхню поведінку та манери спілкування. Більше того, вони засвоюють головні життєві принципи та цінності, якими керуються батьки. Тому важливо, щоб батьки не лише говорили, як діяти, а й показували це власним прикладом. Послідовність у думках, переконаннях і діях є необхідною умовою для формування здорового розвитку дитини.

Тренер пропонує виконати наступну вправу, щоб на прикладі різних інтонацій у спілкуванні визначити, який стиль спілкування є найбільш сприятливим для дитини.

Тренувальна вправа "Діалог з дитиною"

А. Роздратовано кажете: "Знову ти розлив сік! Який же ти незграбний! Скільки можна повторювати - будь уважнішим!" В. Спокійно реагуєте: "Бачу, що трапилась неприємність. Давай разом витремо сік, а потім подумаємо, як зробити, щоб наступного разу цього не сталося."

А. З докором говорите: "Ти знову не заправив ліжко! Всі діти як діти, а ти..." В. Доброзичливо пропонуєте: "Давай я покажу тобі, як швидко і легко заправляти ліжко. Можемо навіть влаштувати змагання, хто швидше впорається!"

А. Гнівно реагуєте: "Припини плакати! Великий вже, а рюмсаєш як маленький!" В. Співчутливо кажете: "Я бачу, що ти засмучений. Розкажи мені, що трапилось? Можливо, разом ми знайдемо рішення."

А. З розчаруванням: "Ну як можна було загубити новий пенал! Ти зовсім безвідповідальний!" В. Конструктивно: "Давай подумаємо, де ти останній раз бачив пенал. Разом пошукаємо його, а потім придумаємо, як зробити так, щоб речі не губилися."

А. Різко зауважуєте: "Відійди від собаки! Ти не вмієш поводитися з тваринами!" В. Спокійно пояснюєте: "Я бачу, тобі подобається цей песик. Давай я покажу, як правильно з ним познайомитися, щоб і тобі, і йому було комфортно."

Кожна пара фраз демонструє різний підхід до однієї ситуації: перший варіант містить критику особистості дитини та викликає негативні емоції, другий - пропонує підтримку та навчання через позитивну взаємодію.

Після кожного етапу часники обговорюють конкретні приклади, як різні формулювання впливають на сприйняття дитиною ситуації та її реакцію. Це допомагає усвідомити важливість вибору слів у спілкуванні з дітьми та розвинути навички позитивної комунікації.

Ситуаційна гра «Ярлики».

Мета:

Донести до учасників тренінгу суть ярликів, які використовуються в сімейному спілкуванні щодо дитини, та дати змогу пережити емоції, що виникають у ситуаціях, коли вони стикаються з вимушеною поведінкою відповідно до стереотипів.

Ресурси:

Бейджики з різними написами (ярликами), які можуть мати як позитивний, так і негативний відтінок.

Розрізана картина будь-якого розміру.

Хід проведення:

Тренер вішає на учасників бейджики зі словами, які зазвичай використовуються дорослими під час їхнього спілкування зі своїми дітьми. Ці слова можуть бути як позитивними (наприклад, «розумниця»), так і негативними (наприклад, «ледащо»).

Учасникам необхідно зібрати розрізану картину, спілкуючись один з одним у відповідності до тих ярликів, які написані на їхніх бейджиках.

Після завершення завдання тренер пропонує учасникам зняти бейджики і поділитися своїми враженнями.

Запитання для обговорення:

Які відчуття ви отримали у своїй ролі? Було комфортно чи, навпаки, незатишно?

Чи впливала ваша роль на взаємодію з іншими?

Чи залежала успішність виконання завдання від розподілу ярликів?

Як ярлики можуть вплинути на самооцінку дитини та її поведінку?

Емоціональна поведінка дитини.

Модель ситуаціїї «Повернення дитини зі школи».

Мета:

Демонструвати вплив неемпатійного реагування батьків на емоційний стан і поведінку дитини.

Хід проведення:

Учасники розігрують модельовану ситуацію, де один грає роль мами, що зайнята домашніми справами на кухні, а інший - семирічну доньку, яка радісно повернулася зі школи.

Діалог розвивається так:

Донька з ентузіазмом повідомляє маму про своє повернення і намагається поділитися враженнями від дня у школі.

Мама, не відриваючись від своїх справ, відповідає коротко і поверхнево, залишаючи дитину на самоті зі своїми переживаннями.

Після кількох невдалих спроб привернути увагу мами, дитина відходить засмучено.

Запитання для обговорення:

Як ви оцінюєте поведінку мами? Чи проявляє вона свою любов і турботу, і якщо так, то як саме?

Чи задовольняє мама емоційні потреби дитини? Які потреби залишилися незадоволеними?

Що в цій ситуації було найважливішим для дитини, і як це вплинуло на її емоційний стан?

Підсумок:

Тренер підкреслює важливість емпатійного підходу в спілкуванні з дітьми. Хоча батьки можуть піклуватися про фізичні потреби дитини (наприклад, харчування), вони часто нехтують емоційними аспектами. Діти

потребують не тільки турботи, а й уваги, визнання їхніх почуттів та можливості бути почутими.

Міні-лекція «Три підходи у дитячому вихованні»

Ознайомити учасників із різними стилями сімейного виховання та їхніми впливами на дитину, батьків і сімейні взаємини.

Хід проведення:

Під час лекції учасники дізнаються про три основні підходи до виховання дітей: шлях влади, поступливості та діалогу. Кожний підхід описується з точки зору того, як він впливає на виховний процес, реакції дитини та загальну атмосферу в родині. Учасникам пропонується оцінити можливі наслідки для всіх членів сім'ї.

Опис підходів:

Влада

Цей стиль передбачає, що батьки завжди мають рацію і не допускають заперечень з боку дитини, вимушуючи її підкорятися без обговорень. Батьки виступають як суворі наставники, що контролюють і карають.

Наслідки для дитини: страх, ворожість, низька самооцінка, залежність від чужої думки, відсутність самостійності та творчого підходу до вирішення проблем. Поведінка може включати протест, брехню або показову покору.

Наслідки для батьків: розчарування, відчуття безпорадності. Взаємостосунки в родині часто стають холодними й напруженими, з конфліктами та відсутністю довіри.

Поступливість

Батьки прагнуть уникати конфліктів, поступаючись бажанням дитини, навіть якщо це суперечить їхнім потребам чи переконанням. Це створює ілюзію вседозволеності, де дитина вважає себе головною.

Наслідки для дитини: непевність, егоїзм, відсутність дисципліни й уміння слідувати правилам, проблеми з адаптацією в колективі.

Наслідки для батьків: роздратування, незадоволення своїм становищем, відчуття безсилля. У родині виникає відчуженість, і батькам важко перебувати з дитиною через її поведінку.

Діалог. У цьому підході батьки враховують і свої потреби, і потреби дитини, зберігаючи повагу до її почуттів та думок. Конфлікти вирішуються спільно, шукаючи взаємовигідне рішення.

Наслідки для дитини: упевненість у собі, здатність приймати рішення, повага до оточуючих, розвиток почуття відповідальності.

Наслідки для батьків: задоволення виховним процесом, відчуття близькості з дитиною. Родина характеризується здоровими стосунками, здатністю ефективно вирішувати конфлікти й взаємопідтримкою.

Висновки:

Учасники порівнюють ці підходи, оцінюючи їх вплив на розвиток дитини та якість сімейних відносин, і обговорюють, який підхід може бути найбільш ефективним для їхніх обставин.

Вправа на активізацію "Ритм рухів"

Мета: Знизити емоційне напруження, налаштувати групу на активну роботу, розвинути координацію та увагу учасників.

Хід проведення: Тренер пояснює учасникам, що кожному руху відповідає певна команда:

"сонце" - підняти руки вгору та зробити коло; "земля" - присісти та торкнутися підлоги; "вітер" - покружляти на місці з розведеними руками; "вода" - зробити хвилеподібні рухи руками перед собою; "грім" - тупнути ногою та плеснути в долоні.

Спочатку тренер повільно називає команди, даючи учасникам можливість запам'ятати відповідні рухи та виправляючи помилки.

Поступово темп називання команд прискорюється. Це активізує увагу учасників, створює веселу атмосферу та допомагає зняти напругу в групі.

Для ускладнення можна:

змінювати послідовність команд

називати команди в різному ритмі

просити учасників виконувати рухи в зворотному порядку

запропонувати учасникам по черзі давати команди

Вправа завершується, коли група достатньо активізувалася та створилася позитивна атмосфера для подальшої роботи.

Завдання "Моя внутрішня мелодія"

Мета: Розвинути самопізнання, підвищити самооцінку, сприяти емоційному самовираженню.

Ресурси: Бланки з незакінченими реченнями.

Хід проведення: Тренер роздає учасникам бланки з початками речень, які вони мають доповнити відповідно до власних відчуттів та емоційного стану.

Приклад фраз:

Моя душа звучить як скрипка, коли...

Я відчуваю ритм барабана, коли...

У мені грає ніжна флейта, тому що...

Я звучу як дзвінкий дзвіночок, коли...

Мій внутрішній голос нагадує арфу...

Я відчуваю себе гучним оркестром...

У мені звучить тиха колискова...

Я - як весела пісня...

Моє серце б'ється в ритмі джазу...

Я наповнений/а мелодією щастя, коли...

Після заповнення бланків учасники за бажанням зачитують свої "музичні портрети". Тренер пропонує обговорити, які емоції викликало виконання завдання, що нового учасники дізналися про себе, як музичні асоціації допомагають краще зрозуміти свій емоційний стан та внутрішній світ.

Завдання "Чарівна скринька порозуміння"

Мета: Покращити комунікацію між батьками та дітьми, розвинути емпатію та взаєморозуміння.

Ресурси: Картки з початком речень для батьків та дітей.

Хід проведення: Тренер пропонує парам (батько/мати - дитина) по черзі витягувати картки та доповнювати речення, слухаючи одне одного.

Картки для дітей:

Мені подобається, коли ти...

Я мрію разом з тобою...

Мені страшно, коли...

Я радію, коли ми разом...

Я хочу, щоб ти знав/ла...

Мені сумно, якщо...

Я пишаюся тобою, тому що...

Мені потрібна твоя допомога, коли...

Я відчуваю любов, коли ти...

Я хочу тобі розповісти про...

Картки для батьків:

Я щасливий/а, коли ти...

Мені важливо, щоб ти знав/ла...

Я хвилююся, коли...

Я довіряю тобі, тому що...

Я пишаюся тобою, коли...

Мені подобається в тобі...

Я хочу тебе підтримати, коли...

Я розумію твої почуття, коли...

Після кожної пари висловлювань тренер пропонує обговорити почуття та думки, які виникли. Важливо створити атмосферу довіри та безпеки, де кожен може відверто висловитися.

Вправа завершується загальним обговоренням того, що нового дізналися одне про одного батьки та діти, які відкриття зробили, що здивувало чи порадувало.

Додаток Б

Тест Рівень комунікабельності

Для визначення Вашого рівня комунікативності слід відповісти на запропоновані нижче запитання. Варіанти відповідей: «так», «ні», «іноді».

Вас чекає ординарна чи ділова зустріч. Чи вибиває Вас з колії її очікування?

Чи не відкладаєте Ви візиту до лікаря до останнього моменту?

Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?

Вам пропонують поїхати у відрядження туди, де Ви ніколи не були. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?

Чи полюбляєте Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?

Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?

Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти один одного?

Чи соромитеся Ви нагадати знайомому, що він забув Вам повернути невелику суму грошей, яку позичив кілька місяців тому?

У ресторані чи в їдальні Вам подали недоброякісну страву. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?

Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?

Чи жахаєтеся Ви будь-якої великої черги, хоч би де вона була (у магазині, бібліотеці, касі театру)? Віддасте перевагу відмові від свого наміру, чи станете у хвіст і будете знемагати в очікуванні?

Чи боїтеся Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?

У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів художньої літератури, мистецтва, культури, і ні з чиїми думками Ви не рахуєтеся. Чи так це?

Почувши будь-де висловлювання явно помилкової точки зору з відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?

Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?

Вам краще викласти свою точку зору (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?

Обробка результатів: Підрахуйте суму набраних Вами балів. За кожне «так» – 2 бали, «ні» – 1 бал, «іноді» – 0. За класифікатором визначте, до якої категорії комунікабельних людей Ви належите.

30 – 32 бали – Ви явно не комунікабельні, і це Ваша біда, так як страждаєте від цього більше всього Ви самі. Але й близьким людям з Вами нелегко! На Вас не можна покластися у справі, яка потребує колективних зусиль. Прагніть бути більш комунікабельним, контролюйте себе.

25 – 29 бали – Ви замкнені, мовчазні, віддаєте перевагу самотності.

19 – 24 бали – Ви певною мірою комунікабельні й у незнайомих обставинах почуваєте себе цілком упевнено.

14– 18 бали – нормальна комунікабельність.

9 – 13 бали – Ви досить комунікабельні (іноді навіть занадто).

4 – 8 бали – комунікабельність Ваша дуже висока; скрізь почуваєте себе чудово; беретеся за будь-яку справу, хоча не завжди її можете довести до кінця.

3 бали – Ваша комунікабельність має хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтеся у справи, в яких зовсім не компетентні, запальні й образливі.

Зробіть висновок стосовно питань: чи згодні ви із результатами тестування? Вкажіть одну- дві ситуації з вашого життя, які підтверджують

або спростовують результати діагностики; який рівень комунікабельності слід мати психологу? Чи слід щось змінювати в собі? Визначте конкретно що і якими шляхами та внесіть це до програми саморозвитку комунікативних умінь.

Самостійно оберіть методику яка виявляє рівень комунікативних здібностей. Опишіть її переваги та недоліки. Проведіть методику та надайте рекомендації.

Зробіть письмовий аналіз розбіжностей трьох сторін спілкування. Поясніть як вони доповнюють одна одну на прикладі. (згідно Галині Андреєвій).

Зробити аналіз конфлікту за такою схемою:

Зробити письмовий аналіз конфліктної ситуації (наприклад: з власного досвіду, з літератури, з суспільного життя). Відповісти у роботі на такі запитання:

Визначити суб'єктів конфліктної ситуації та об'єкт конфлікта (те, з чого виникає конфлікт, з якої проблеми). Опишіть деструктивні (ті що поглиблюють конфлікт а не націлені на його вирішення) дії учасників конфліктної ситуації.

Вкажіть конструктивний чи деструктивний був цей конфлікт? Поясніть чому.

Якими стратегіями користувались учасники конфліктної ситуації?

Результат конфлікту – як було вирішено конфлікт. Чи знайшли шляхи вирішення?

Чи були помилки у вирішенні конфліктної ситуації та які шляхи виходу можливо доцільно було б використати?

Пригадайте випадок та опишіть спілкування коли негативне сприймання партнера завадило вам налагодити подальшу взаємодію (можливо це було повязано із попередніми переконаннями, ефектом каузальної атрибуції, помилками у сприйманні або бар'єрами комунікації). Проаналізуйте цей випадок, у чому причина не дуже ефективного спілкування. Які можливі шляхи для покращення порозуміння у цій ситуації?